

Božo Repe

Slovenci v osemdesetih letih (drugi del)

Boj za oblast

Leto 1988 je bilo v osemdesetih letih od vseh najbolj nabito z dogodki in v zgodovinskem smislu prelomno. To je tudi leto, v katerem se je v Sloveniji začel odkrit boj za oblast in z njim povezan vpliv na javnost. Opozicija je bila do nastanka Odbora za varstvo človekovih pravic, pa tudi še kasneje, v močno neenakopravnem položaju. Ni bila še politično artikulirana, ni imela možnosti za formalno politično organiziranost, bila je nadzorovana, imela je le skope informacije o tem, kaj se dogaja v oblastnih strukturah, medtem ko so oblasti opozicijo nadzorovale in imele dobre informacije o odnosih znotraj nje. Nezaupanje na obeh straneh je bilo veliko, kljub temu pa je pretok informacij zaradi specifično slovenskih razmer obstajal (majhnost slovenskega prostora, velika stopnja osebnega poznavanja pa tudi sorodstvenih vezi, "vmesna" vloga ZSMS; SZDL kot prostor, kjer sta ob nekaterih vprašanjih obe strani lahko soočale svoje poglede). Pomembni so bili tudi različni pogledi znotraj oblastne strukture glede posameznih vprašanj (posamezniki so imeli nemalokrat identične poglede kot opozicija), pa tudi vedno bolj avtonomna vloga delegatov v skupščini. Moč opozicije je bila v letu 1988 že prepoznavna, kar je marca 1988 – torej še pred nastankom Odbora za varstvo človekovih pravic – na eni od sej predsedstva SRS jasno povedal tudi Milan Kučan: *"Ne vem, ali se z menoj strinjate ali ne, mislim pa, da je v Sloveniji nastopilo obdobje, ki kaže elemente izrazite borbe za oblast, za politično oblast..."*¹

Zaradi opisanih razmer je *"boj za oblast"* v tem času pomenil predvsem prizadevanje čim bolj vplivati na zavest ljudi in jih pritegniti v k raznim manifestacijam. Predmet političnega boja sta bila dva ključna dva elementa: do kam naj bi demokratizacija segla (v končni posledici se je to postavilo kot vprašanje, kakšen bo v prihodnosti politični sistem v Sloveniji) in odnos do Jugoslavije (oblikovanje nacionalnega programa).

Proces proti četverici in ustanovitev odbora za varstvo človekovih pravic

31. maja 1988 je bil aretiran Janez Janša, publicist tednika Mladine in kandidat za predsednika ZSMS, v naslednjih dneh še Ivan Borštner – zastavnik JLA in David Tasić, prav tako novinar Mladine. Franci Zavrl, urednik Mladine se je aretaciji izognil tako, da se je zatekel v bolnišnico. Konec julija in v začetku avgusta 1988 je nato JLA uprizorila sodni proces proti četverici pred vojaškim sodiščem v Ljubljani. Formalna obtožba je zadevala izdajo vojaške skrivnosti. Šlo je za zaupen dokument (št. 5044–3) poveljnika 9. armade

¹ Magnetogram 35. seje P SRS, 2.3. 1988, str.19, točka nekatera odprta vprašanja ob javni razpravi o spremembah ustave SFRJ, APRS.

generala Svetozarja Višnjića z dne 8. januarja 1988, v katerem je ta zaradi razmer v Sloveniji poostril ukrepe bojne pripravljenosti svojih enot. Del dokumenta je Ivan Borštner prekopiiral in kopijo izročil Janezu Janši. Kot možna različica za obtožbo, ki pa je niso uporabili (ker bi bilo potem sojenje pred civilnim sodiščem), je bila predvidena tudi obravna zaradi izdaje državne skrivnosti – nezakonite pridobitve in posedovanja zaupnega stenograma razprave Milana Kučana, tedanjega predsednika predsedstva CK ZKS na 72. seji CK ZKJ.

Proces je imel poseben pomen v demokratizaciji Slovenije in v prizadevanjih za njeno večjo samostojnost, močno pa je vplival tudi na spremenjen odnos javnosti do federacije. Dogajanje v zvezi aretacijami in procesom je bila pol leta osrednja točka poročanja in komentiranja vseh slovenskih medijev, v ospredju pa so bile zlasti kritike ravnanja JLA (po enem od izračunov je med aprilom in avgustom v večjih slovenskih medijih o JLA izšlo več kar 1354 člankov, polovico od tega komentarjev oz. vsebinskih prispevkov). Na procesu, ki je potekal brez navzočnosti javnosti, je bil Ivan Borštner obsojen na štiri leta zapor, Franci Zavrl (ki se je edini branil s prostosti) in Janez Janša na osemnajst mesecev, David Tasić pa na pet mesecev zapor. Po obsodbi so bili obsojenci do pravnomočnosti sodbe izpuščeni na prostost, prestajanje kazni so jim v okviru zakonskih možnosti, ki so jih imele na razpolago, slovenske oblasti odlagale, hkrati so (neuspešno) naslavljalje na P SFRJ vloge za pomilostitev, obsojencem zagotovile ugodnejše prestajanje kazni in – po preteku približno tretjine kazni – predčasno odpustitev.²

Vodstvu JLA je šla Slovenija že dolgo na živce, ne nazadnje zaradi njenega vztrajanja pri Teritorialno obrambi (ki je bila vzpostavljena leta 1968) in zavzemanja za jezikovne in druge pravice v armadi. Nekatere od zahtev, ki so v javnost prišle v osemdesetih letih, so posamezniki iz slovenskega vodstva na jugoslovansko vodstvo vztrajno naslavljali že od konca šestdesetih let dalje. Vendar se je to dogajalo poredko, na strogo zaprtih sestankih in brez večjega učinka. Armadni vrh je take kritike z lahkoto zavračal. JLA do Titove smrti in nato še nekaj let – pač v skladu z gesloma da je *“armija ko suza čista”* in da je *“kovačnica bratstva in enotnosti jugoslovanskih narodov”* – praktično nedotakljiva. O njej in njeni dejavnosti so mediji lahko poročali le pozitivno, armada je imela tudi svoje sisteme obveščanja preko katerih je *“komunicirala”* z javnostjo (zlasti časopise – najbolj znan je bil Narodna armija –, dokumentarno filmsko produkcijo in posamezne novinarje, ko so v javnih medijih *“pokrivali”* njeno dejavnost, seveda po armadnih kriterijih; (najbolj znan tovrstni poročevalec je bil Miroslav Lazanski). Armada je dejansko funkcionirala kot sedma republika – imela je lastno partijsko organizacijo (96% poveljniškega kadra je bilo komunistov), ni bila podvržena nadzoru ne parlamenta in ne javnosti, do začetka osemdesetih let so bile brez ugovora upošteevane njene proračunske zahteve – bila je najdražja in največja državna institucija, imela je lasten industrijski kompleks s katerim je pomembno vplivala na gospodarsko politiko posameznih republik in nenadzorovano je prodajala svoje in tuje orožje. Verodostojne informacije o njenem notranjem življenju in odnosu do družbe so bile skope. V nasprotju s tem je bila količina sfriziranih in doziranih informacij, s katero so zasipali javnost velikanska. Leta 1986 je po ugotovitvah armadnih oblasti izšlo skoraj 40 000 člankov o JLA, vendar je bila armada tedaj s pisanjem medijev vsaj navzven še zadovoljna, menila je, da razvijajo pravilen odnos delovnih ljudi in državljanov do JLA in da je njihov prispevek h krepitvi družbenega ugleda JLA velik. Izjema so bili seveda slovenski mediji, še posebej Mladina, Katedra in Nova revija, občasno pa tudi Delo. Iz ozadja pa so na naslove političnih organov v Sloveniji že v tem letu prihajale razne analize o destruktiv-

² Več o procesu glej: Ali Žerdin, Generali brez kape, Krtina, Ljubljana 1997 (dalje: Žerdin, Generali brez kape).

vni in sovražni dejavnosti pristašev novih družbenih gibanj do JLA in ugotovitve, da slovenske oblasti ne izvajajo učinkovitih ukrepov proti žariščem take dejavnosti.³ V Sloveniji so (kljub kritičnosti do stališč družbenih gibanj in ZSMS, in lastnih ugotovitev, da se pod okriljem mirovnih gibanj napada sistem, JLA in koncept SLO) take ocene zavračali kot poenostavljene, zagovarjali pa so tudi pravico do "drugačnega" služenja vojaškega roka (pojem "civilno služenje" se slovenskim oblastem ni zdel ustrezen).⁴

Hude zamere so se začele kopičiti. Na okroglih mizah in v člankih so se pisci začeli zavzemati za to, da armada pride pod civilni nadzor ter da se temeljito reorganizira (zmanjšanje vlaganj v oborožitev, nacionalno homogene enote, civilno služenje vojaškega roka). Kritizirani so bili nekateri megalomanski oborožitveni projekti (izdelava supersoničnega aviona). Kritiki, ki je armadi jemala ugled so se pridružile tudi vse pogostejše zahteve slovenskih politikov – ne samo na raznih zaprtih sestankih – ampak tudi v zvezni skupščini in v govorih – po zmanjševanju stroškov in ukinjanju do tedaj nedotakljivih privilegijev. To je armada jemala kot poseganje v lastno eksistenco. Armadni vrh je slovensko stališče, da ima Slovenija – ker armado plačuje – pravico vplivati na obrambno politiko in razmere v armadi, enostavno interpretiral kot težnjo po ustanavljanju lastne armade. Armadno vodstvo je prišlo do ocene, da so slovenske oblasti nezanesljive, da med njimi in naraščajočo opozicijo sploh ni razlik, in iz tega je izvirala odločitev, da bo armada ukrepala sama.

Ta odločitev je postopoma zorela skozi vse leto 1987, do nje pa je prišlo spomladi 1988. V letu 1987 si je zaporedno sledilo več dogodkov, ki jih je armada doživljala kot strnjen napad nase. Že kontinuiranemu kritičnemu pisanju slovenskega tiska na račun JLA in zahtevam civilne družbe se je februarja pridružila 57. številka Nove revije, armada pa je nekaj dodatnih udarcev doživela še od slovenskih politikov. Janez Stanovnik, Bogdan Osolnik in Marija Vilfan so vsak po svoje zahtevali, da se razčisti preprodaja orožja in bojnih sredstev Iranu in Iraku, ki so ga v prvi polovici osemdesetih let izvajale državne institucije (Zvezna direkcija blagovnih rezerv).⁵ Proti armadi in njenim apetitom je na sestankih večkrat ostro nastopil France Popit, ki jo je kritiziral tudi javno, v svojem govoru v Novi vasi 4. julija na Blokah.⁶

Armada je najprej odgovarjala tako, da so njeni predstavniki ali zagovorniki v zveznih organih (zvezni skupščini, predsedstvu in drugih) reagirali na pisanje o JLA in zahtevali ukrepe. Avgusta 1987 pa je zvezni sekretariat za ljudsko obrambo sam izdal informacijo o obravnavi JLA v 61. in 62. številki Nove revije in v pismu Predsedstvo SFRJ obvestil, da se

³ V letu 1986 je pobuda za uvajanje civilne službe postala predmet političnih razprav v družbenopolitičnih organizacijah v Sloveniji, pa tudi na zvezni ravni, kar se je armadi zdelo nesprejemljivo.

⁴ Stališča Sveta SR Slovenije za varstvo ustavne ureditve o nekaterih spornih zadevah v odnosu do JLA in njenih predstavnikov, 5.12. 1986, APRS.

⁵ 9. februarja 1987 je na 11. seji komisije za mednarodne odnose skupščine SR Slovenije Janez Stanovnik sprožil vprašanje ilegalne trgovine z orožjem in to označil za "svetovni škandal", ker je preprodajo Jugoslavija uradno zanikala, čeprav so v OZN o njej imeli dokaze. Stanovnik je bil zato hudo kritiziran s strani jugoslovanskih oblasti (na seji so bili namreč navzoči tudi novinarji in stvar je prišla v javnost) in je hotel celo odstopiti kot član P SRS in od kandidature za predsednika P SRS. Oktobra 1987 je v zvezi s preprodajo Bogdan Osolnik pisal pismo predsedniku P SFRJ Lazarju Mojsovu. Orožje je jugoslovanska Zvezna direkcija blagovnih rezerv kupovala od švedske tovarne Bofors, ki ji zakonodaja ni dovoljevala prodaje orožja državam, zapletenim v vojno, kot sta bila tedaj Irak in Iran. Nato ga je prodajala naprej. Za to je Osolnik zvedel na konferenci mirovnih organizacij v Malmöju na Švedskem. Informacijo o prodaji je objavil tudi The Listener (glasilo BBC) 5. novembra 1987 o čemer je Marija Vilfan obvestila Mitjo Ribičiča, v Sloveniji je potem 13. novembra v članku Afera z orožjem poročala tudi Mladina.

⁶ Govor Franceta Popita na Blokah 4.7. 1987, ARS, dislocirana enota I (arhiv CK ZKS), fond predsednikova dejavnost, škatla 18 (govor je bil v celoti ali povzetkih objavljen tudi v sredstvih javnega obveščanja).

– še posebej v Sloveniji – stopnjujejo odprti napadi na JLA, negativno pa je reagiral tudi na predloga P SRS, da bi v Sloveniji ustanovili vojaško akademijo (in s tem spodbudili večji vpis Slovencev v vojaške šole) in da bi (zaradi višjih življenjskih stroškov) dodatno nagrajevali oficirje v Sloveniji. Slovenska stran se je zavzemala za pogovore (v letu 1987 so bili trije ali štirje na najvišji ravni), ki pa niso prinesli večjega uspeha. Na sestanku slovenske delegacije pod vodstvom Kučana z admiralom Brankom Mamulo 11. februarja 1987 je bil dosežen načelen dogovor, naj bi so o kritikah JLA pogovarjali v političnih institucijah.⁷ Potem je prišlo do dopisovanja preko zveznega partijskega in državnega predsedstva⁸ in na ponovnem razgovoru 18. septembra (v še bolj napetem vzdušju, saj je v zraku “visel” Popitov govor in novo pisanje slovenskih časopisov) do ponovne razprave o položaju oficirjev v Sloveniji, ustanovitve vojaške akademije (kar je armada zavračala) in konceptu SLO ki ga armada ni sprejemala. Dogovorjeno je bilo le, da ponovno dopisovanje preko predsedstva ni potrebno.⁹ 9. seja Komiteja organizacije ZKJ v JLA 23. septembra 1987 na kateri je Branko Mamula kritiziral slovensko zavračanje proračuna za JLA in pobude za civilno služenje vojske je pokazala, da se nasprotja povečujejo in ne zmanjšujejo.

Spor je kulminacijo dosegel v prvi polovici leta 1988. Med odmevnejšimi in že znanimi dogodki je bil članek z naslovom Admiral sredi lakote, objavljen v Delu 4. februarja 1988. V njem je Avgust Pudgar poročal o obisku zveznega sekretarja za obrambo v Etiopiji in o sklenitvi vojaškega sporazuma, po katerem naj bi Jugoslavija Etiopiji dobavljala orožje, Mladina pa je nekaj kasneje (12. februarja) objavila komentar Gorazda Suhadolnika Mamula go home! (Mamula je nekaj kasneje doživel še en napad s strani Mladine, ki je pisala o tem, kako mu vojaki gradijo vilo). Spor je s temi članki prešel tudi na osebno raven in čeprav je Mamulo na položaju zveznega sekretarja za obrambo že kmalu zamenjal Veljko Kadjević, je njegova averzija do Slovenije ostala, s svojim vplivom pa jo je prenašal tudi na druge visoke oficirje.

18. februarja 1988 je o napadih na JLA v sredstvih javnega obveščanja na zahtevo armadnega vrha razpravljalo predsedstvo SFRJ, 8. in 10. marca pa tudi predsedstvo CK ZKJ, ki je zahtevalo idejnopolično diferenciacijo s tistimi, ki zavračajo koncept SLO. 10. marca je članek v Narodni armiji z naslovom “*Kako Mladina gradi vilo*” podrobno analiziral oblike in metode specialne vojne, v zvezi s tem omenjal Mladino in njeno pisanje enačil s pisanjem politične emigracije.

25. marca je prišlo do seje Vojaškega sveta Zveznega sekretariata za ljudsko obrambo o napadih na JLA. Vojaški svet je bil posvetovalno telo zveznega obrambnega ministra brez formalnih pristojnosti, a z velikim vplivom, saj je v njem sedela glavnina vojaškega vrha,

⁷ Informacija o pogovorih z Brankom Mamulo, Posvet za vodstvo ZKS, Ljubljana 16.3. 1987, ARS, dislocirana enota I (arhiv CK ZKS, fond Interni razgovori, politični aktivni po 10. kongresu ZKS).

⁸ Predsedstvo SRS je P SFRJ poslalo pismo v zvezi s šolanjem oficirjev in enakomerno zastopanostjo kadrov v JLA, zvezni sekretariat za narodno obrambo pa je svoje stališče v zvezi s tem prav tako poslal predsedstvu in sicer z ugotovitvijo, da so razlike velike in da imajo lahko velike politične posledice in da bi sprejem nekaterih stališč lahko vodil do nastanka republiških armad. Kritiziran je bil tudi Popitov govor (zavzemanje za samo partizanski način bojevanja – čeprav Popit tega ni rekel- op. B. R., iz česar je bila izpeljana ugotovitev, da armada ni potrebna in da Popit vnaprej pristaja na kapitulacijo; potem njegova ugotovitev, da se oficirji ne čutijo kot del narodne inteligence in še nekatera stališča). Sekretariat je prav tako kritiziral pisanje v Novi reviji (članek Viktorja Blažiča oz. stališče, da je armada odtujena in da je okupirala Kosovo (Predsedništvo CK SKJ, Politička informacija za juli 1937 godine, ARS, dislocirana enota I (Arhiv CK ZKS) fond predsednikova dejavnost).

⁹ Stenografske beleške vodjene na sastanku saveznog sekretara za narodnu odbranu admirala flote Branka Mamule i njegovih saradnika s najvišim rukovodicima Slovenije, 18. septembra 1987 v Beogradu, ARS, dislocirana enota I (arhiv CK ZKS), fond predsednikova dejavnost.

svoj vpliv pa so preko njega uveljavljali tudi nekateri upokojeni generali starejše generacije. Vojaški vrh je politični liberalizaciji v Sloveniji pripisal protirevolucionarni značaj. Po sklepu Vojaškega sveta je poveljnik ljubljanske armadne oblasti, general Svetozar Višnjić (ki si je sicer ves čas prizadeval s slovenskim vodstvom imeti korektne odnose), naslednji dan, 26. marca, načelnika državne varnosti in notranjega ministra Slovenije vprašal, ali bodo slovenski varnostni organi sposobni obvladati položaj, če bo prišlo do množičnega odziva na aretacije, ki naj bi jih sprožil vojaški tožilec. Ker nista hotela odgovarjati sama, so se v Gozd Martuljku sestali s predsednikom predsedstva CK ZKS Milanom Kučanom in članom predsedstva SFRJ Stanetom Dolancem. Predsednik slovenskega predsedstva France Popit, ki se mu je iztekal mandat, je bil tedaj na obisku v ZDA (nasploh je konflikt z armado v zvezi s sojenjem četverici potekal v neugodnih razmerah – morda tudi načrtno – saj je bila maja menjava predsednika P SRS in predsedstvo med 13. aprilom in 8. junijem ni imelo vsebinske seje, menjava pa je potekala tudi v predsedstvu SFRJ). Sestanek ni dal rezultatov, poizvedovanja pri predsedniku P SFRJ so pokazala, da ta o sklepih vojaškega sveta ne ve ničesar.

Le nekaj dni kasneje, 29. marca so na seji predsedstva CK ZKJ razpravljali o Informaciji o napadih na zasnovo SLO, JLA in službo državne varnosti. Razprava je tekla v glavnem o razmerah v Sloveniji, izrečene so bile zahtevah po ukrepanju, tudi aretacijah, ki jim je Kučan ostro nasprotoval.¹⁰ Le nekaj dni zatem, 5. aprila je prišlo do še enega poskusa zgladitve odnosov med vodstvom JLA in slovenskim političnim vrhom pred aretacijami in procesom. Sestala sta se France Popit (v zadnjih dnevih svojega predsedniškega mandata) in viceadmiral Stane Brovet. Popit je zagovarjal stališče, da je treba s spornimi članki politično, ne pa represivno obračunavati. Brovet je ponovil vse znane očitke vojaških oblasti o t.i. napadih na JLA, specialni vojni, mlačnosti reagiranja slovenske politike na dogajanje in hkrati poudaril, *“da JLA niti na kraj pameti ne pride, da bi SR Slovenijo razglašali za žarišče kontrarevolucije ali da bi jo izenačevali s SAP Kosovo. Kritični so bili v JLA, je poudaril Brovet, le do posameznikov, ki so v preteklih mesecih izražali nesprejemljiva stališča do JLA, Jugoslavije, neuvrščenosti in drugih temeljnih vrednot naše družbe.”*¹¹ Sestanek je bil zaključen z rutinirano ugotovitvijo, da so takšna razčiščevanja potrebna in nujna in naj do njih prihaja vselej, kadar ena ali druga stran začuti potrebo po medsebojnem informiranju. Sestanek ponuja nekaj možnosti za kalkulacije. Najverjetneje je izražal zgolj naveličano ponavljanje že nešteto izrečenega, saj so bili osebni, pisni (bodisi neposredno bodisi preko zveznih organov) in zlasti telefonski stiki med predstavniki slovenskih oblasti in armade pogosti. Morda se je za Brovetovimi relativno blagimi besedami v sicer do skrajnosti napetem ozračju skrivalo zgolj dejstvo, da je bil Popit v odhajanju oz. da sta se pogovarjala dva Slovenca. Morda pa ponuja tudi kakšno slutnjo več (recimo odločitev armade, da bo šla v obračun s posamezniki iz opozicije, ne pa s celotnim slovenskim vodstvom in da je pri tem računala tudi na pomoč ali vsaj nevmešavanje slovenskih oblasti?). Morebitna taka kalkulacija armadnega vrha je bila napačna (ali pa jo je preprečila reakcija javnosti v času procesa proti četverici, ki je slovenske oblasti prisilila v kar največjo angažiranost v korist četverice). Dogajanje v zvezi s procesom je za armadno vodstvo definitivno pomenilo konec upanja, da se bo s slovenskimi oblastmi karkoli mogoče dogovoriti in tudi konec tihega pričakovanja, da med slovenskimi politikami obstajajo razlike, na katerih bi bilo mogoče

¹⁰ Neavtorizovane magnetofonske beleške sa 72. sednice predsedništva Centralnog komiteta Saveta komunista Jugoslavije, Beograd, 29. mart 1988. godine, hrani pisec.

¹¹ Zapis razgovora predsednika predsedstva SR Slovenije Franceta Popita z viceadmiralom Stanetom Brovetom, 5.4. 1988, ARS, dislociarna enota I (Arhiv CK ZKS), fond predsednikova dejavnost.

graditi, saj se je celo najvplivnejši slovenski funkcionar v federaciji Stane Dolanc, ki so ga nekateri mediji v Sloveniji stalno kritizirali zaradi projugoslovanstva, v Beogradu le s težavo soočal z aroganco federalnih in zlasti armadnih oblasti.¹² Slovenija je zanje ne glede na izjave dejansko postala "drugo Kosovo".

Magnetogram Kučanove razprave s seje 29. marca (označen kot državna skrivnost) je medtem šel svojo pot in prišel do uredništva Mladine. Od tu je zgodba znana in že večkrat popisana. Na njegovi podlagi je Vlado Miheljak napisal članek z naslovom Noč dolgih nožev (članek je bil sicer podpisan z imenom, ki ga je uporabljalo uredništvo, to je Majda Vrhovnik), v katerem je opozarjal na nevarnost uvedbe izrednega stanja v Sloveniji. Članek bi moral iziti v Mladini 10. maja, vendar ga je uredništvo na zahtevo službe državne varnosti in tožilca moralo umakniti. Slovensko vodstvo (P SRS oz. Svet za varstvo ustavne ureditve) je notranjemu ministru Tomažu Ertlu naročilo, naj organi za notranje zadeve odkrijejo "*Kučanov stenogram*." Kučan je stenogram razdelil ožjemu republiškem vodstvu, do Mladine pa je prišel preko Igorja Bavčarja, ki je bil tedaj strokovno-politični delavec na SZDL. Bavčar je magnetogram "prestregel" (kot je to diplomatsko označil Ali H. Žerdin) pri svojem šefu, podpredsedniku SZDL Jožetu Knezu, ga kopiral in nato izročil Janezu Janši. Iz naročila P SRS je sledila preiskava organov za notranje zadeve v Mikroadu, kjer je bil Janša zaposlen, organi za notranje zadeve so odkrili "*Kučanov magnetogram*" in "*Višnjičev dokument*" ter o najdbi obvestili vojaške oblasti, 28. aprila pa tudi Andreja Marinca (predsednika Sveta za varstvo ustavne ureditve). Aretacije civilnih obtožencev in prva zaslišanja so izvedli slovenski varnostni organi, nato pa so obtožene predali preiskovalnim in sodnim organom JLA. Slovenska oblast je bila deležna kritik, da se ni dovolj zavzela za četverico, oz. da je proces celo odobraval in pri njem sodelovala, kar se je nanašalo zlasti na aretacije in prestajanje kazni. Za aretacije je (v skladu s tedanjo zakonodajo) odgovornost prevzel Tomaž Ertl, tedanjim vodilnim politikom pa dokazov, da so aretacije naročili, preiskave niso dokazale, čeprav sta pred parlamentarno preiskovalno komisijo morala pričati tako Kučan kot Dolanc. Proces so namreč preučevale kar štiri parlamentarne komisije, prva je bila ustanovljena še v socialistični skupščini 25. 10. 1988, vodil jo je podpredsednik skupščine Aleksander Ravnikar. Po prvih večstrankarskih parlamentarnih volitvah je bila ustanovljena nova komisija (1990), ki jo je vodil dr. Franc Zagožen (tedaj član Slovenske kmečke zveze, kasnejše SLS), vendar tudi ta ozadja procesa ni razčistila. Tretjo komisijo (1994) je vodil Igor Bavčar (član LDS), četrto (1995) pa Vitodrag Pukl (SDS). Zadnja komisija je (brez končnega poročila) delo končala leta 1996.

¹² Za ilustracijo navajam dve izjavi Staneta Dolanca: "Na seji P SFRJ je bila odprta cela vrsta vprašanj in to na način, kakršnega skoraj v skoraj dvajsetih letih kolikor sem v Beogradu, še nisem doživel... Rekel je tudi (Raif Dizdarević, predsednik P SFRJ, op. B. R.), da ne gre več za konflikt z Novo revijo, Mladino ali Katedro, temveč za konflikt s slovenskim političnim vodstvom...Dobil sem informacijo o slovenskih fantih v vojski v Novem Sadu, kjer je napisano, da so že pred vojsko hodili na rock koncerte, poslušali Laibach, to so za vojsko inkriminirana dejanja. Dizdareviću sem rekel, če bodo fante zaprli, takoj grem. Dal sem na sejo predsedstva v prisotnosti Kadijevića in Broveta, vprašal sem ju, če je to kaznivo dejanje, pa sta se smejala. Dosegel sem, da so ti fantje dobili disciplinsko kazen....Sedaj je ta odnos do njih tak, kot je bil včeraj približno do Kosovarjev... To niso enostavne stvari, saj vidimo, koliko nedolžnih ljudi je šlo noter...Če za primere zvem, lahko posredujem, vendar tega ne povedo." (Stane Dolanc na 43. seji P SRS, 25. 8. 1988 o seji P SFRJ, ki je bila 12. avgusta in na kateri so obravnavali Slovenijo, APRS).

"Lahko vam povem, da sem globoko prepričan, da v Jugoslaviji takega nerazporedenja do Slovenije kot je v tem trenutku, doslej še ni bilo nikoli. Prvič sem v Beogradu doživel, da so mi ne samo uradno, ampak tudi privatno govorili o bojkotu slovenskih izdelkov, celo Fructalovega soka ne dajejo več otrokom – dobesedno – ker je slovenski." (Stane Dolanc, na 50. seji P SRS, 7.11. 1988, APRS).

Odbor za varstvo človekovih pravic

3. junija 1988 je bil na pobudo Igorja Bavčarja ustanovljen Odbor za varstvo pravic Janeza Janše, nato preimenovan v Odbor za varstvo človekovih pravic.¹³ Odbor je sestavljalo več kot tisoč raznih organizacij, ki so delegirale čez tristo poverjenikov, in čez sto tisoč individualnih članov. Postal je najmočnejša organizacija civilne družbe v času t.i. *“slovenske pomladi”* in združil ljudi zelo različnih – tudi nasprotujočih si – nazorov. Organiziral je razne oblike protestov, ki so višek dosegle z zborovanjem nekaj deset tisoč ljudi 21. junija 1988 na Trgu osvoboditve v Ljubljani. V času sojenja so množice nepretrgoma protestirale pred vojaškim sodiščem na Roški ulici.

Odbor je deloval od začetka junija 1988 do aprila 1990 in vmes še sodeloval pri pogajanjih o tem, kakšna naj bi bila volilna zakonodaja, ki jih je jeseni 1989 organizirala SZDL, čeprav so v tem času že nastale politične stranke in je deloval zgolj še formalno. Odbor (ki se formalno ni prijavil, niti registriral) se je v odnosu do oblasti vzpostavil kot enakopraven dejavnik, njegov predsednik Igor Bavčar pa se je ves čas dogajanja pogovarjal z najvišjimi predstavniki slovenskih oblasti. Predstavniki odbora so dovolili nastop v skupščini, oblastni organi in politične organizacije so odgovarjale na odmevna javna sporočila odbora. Svet za varstvo ustavne ureditve je v začetku septembra 1988 ocenjeval, *“da je odbor objektivno postal vzporedna politična struktura, ki deluje mimo Socialistične zveze delovnega ljudstva in drugih političnih organizacij”* in *“da se pojavlja kot partner državnih organov.”*¹⁴

Dokler je potekal proces, se je odbor zavedal, da slovensko politiko potrebuje, saj je bila zaščitna pregrada med njim in beograjskimi oblastmi, proti koncu dogajanja pa se je to stališče začelo spreminjati. Posamezniki iz vodstva odbora so želeli aktivneje poseči v notranja razmerja v slovenskem vodstvu. Ilustracija za to so bili Bavčarjevi *“Moji pogovori”*, v katerih je (domnevno brez vednosti odbora) popisal svoja srečanja s slovenskimi politiki, zapiske pa izročil policijskemu šefu Pavlu Čeliku (z očitnim namenom, da pridejo do oblasti). Zaradi zapiskov je bil vznemirjen zlasti predsednik P SRS Janez Stanovnik (ki je bil v pogovorih z Bavčarjem – zlasti kar zadeva ocenjevanje drugih politikov – tudi najbolj odkritosrčen) in je celo premišljeval, da bi si z odstopom pred (pričakovano) objavo zagotovil *“časten odhod z javne scene.”*¹⁵ Stanovnikova – sicer znana čustvenost – je bila pretirana. Zapiski niso povzročili večjega razdora, oblasti so ocenjevale, da gre za poskus ločevanja med posameznimi politiki (zlasti med Kučanom in Stanovnikom), za poskuse pritiskov in izsiljevanja, pa tudi reakcijo na dosledno vztrajanje oblasti, da ne bodo dovolile akcij izven veljavnega pravnega reda (pobude posameznih članov odbora, naj Janša ne bi odšel na prestajanje kazni, naj bi organizirali stavke, proteste, *“kulturni molk”* po vzoru Osvobodilne fronte med vojno ipd.) in s tem povezano krizo v odboru (dilema ali enotno organiziranje odbora v strankarskem smislu in skupen nastop proti oblastem ali ne). Po mnenju SDV so bili Bavčarjevi zapiski pripravljeni selektivno, z namerno izbranimi podatki in poudarki, in vsaj nekateri razgovori verjetno tudi snemani, kar pa Bavčar zanika.¹⁶

¹³ Proces proti četverici in dejavnost odbora za varstvo človekovih pravic je celovito popisal novinar in član kolegija odbora Ali H. Žerdin v knjigi Generali brez kape. Celotna dokumentacija o dejavnosti odbora je shranjena v Arhivu Republike Slovenije.

¹⁴ 45. seja P SRS, 26.9. 1988, razprava o predlogih in stališčih Sveta SR Slovenije za varstvo ustavne ureditve z dne 8.9. 1988, APRS.

¹⁵ Pismo Janeza Stanovnika Milanu Kučanu, 6. maj 1989 ARS, dislocirana enota I (Arhiv CK ZKS), fond predsednikova dejavnost.

¹⁶ Možni motivi in cilji posredovanja Bavčarjevih spominov o stikih s slovensko politiko Arhiv CK ZKS), fond predsednikova dejavnost.

Formiranje opozicijskega ustavnega loka, ustavni boj

Vprašanje politične ureditve in vprašanje položaja Slovenije v Jugoslaviji se je v letih 1987 in 1988 strnilo ob problemu ustavne ureditve. Ustava je postala glavno polje tekmovanja med socialističnimi oblastmi in delom kritično razpoložene strokovne javnosti. Potem, ko je predlog za ustavne amandmaje v zvezno skupščino konec januarja 1987 poslalo predsedstvo Jugoslavije (delegati so ga sprejeli 11. februarja), naj bi se do 20. marca 1987 o njem izrekle tudi republiške skupščine. V Sloveniji je proti spremembam nastopilo Društvo slovenskih pisateljev, ki je najprej 24. februarja organiziralo razpravo v ožjem krogu, nato pa 16. marca še javno razpravo o predlogu ustavnih sprememb, ki se jo je udeležilo okrog 800 ljudi. Glavni govornik je bil dr. France Bučar, ki je tudi dal pobudo za razpravo.¹⁷ Pravni strokovnjaki iz opozicije so ocenili, da spremembe vodijo v večjo unitarnost. Na skupščino je bilo naslovljenih več zahtev, naj amandmajev ne podpre, najodmevnejši je imel naslov *“Za demokracijo”*, podpisala pa ga je Koordinacija novih družbenih gibanj.¹⁸ Dokument je nastal iz raznih osnutkov, ki so jih napisali Grega Tomc, mag. Matevž Krivic, Janez Janša, dr. France Bučar, podpisali pa so ga posamezniki (skupaj več kot deset tisoč podpisov) in predstavniki zelo različnih skupin, od raznih družbenih gibanj do študentskih in kulturnih institucij. 20. marca je slovenska skupščina sprejem zveznih amandmajev kljub temu podprla, Društvo pisateljev in Sociološko društvo pa sta ustanovili svoji ustavni komisiji.

Ustavne spremembe naj bi po mnenju opozicije šle v smeri večje samostojnosti republik (konfederacija), sprostitev zasebnega podjetništva, ukinitvi monopolne vloge ZKJ in uvedbe političnega pluralizma (neposredne volitve z več kandidati). Zvezni zbor je kljub kritičnim stališčem v Sloveniji in nekaterih drugih republikah 27. decembra 1987 osnutek amandmajev k ustavi SFRJ sprejel in o njem se je začela javna razprava in usklajevanja. Slovenski predstavniki v zveznih organih so si sicer prizadevali, da amandmaji ne bi bili sprejeti v paketu ampak bi o njih glasovali posamično, vendar s tem niso uspeli, čeprav so dosegli nekaj popravkov. Oktobra 1988 je Zvezni zbor sprejel končni predlog dopolnil, potrdila pa ga je tudi slovenska skupščina (proti je glasoval predstavnik Društva slovenskih pisateljev Tone Pavček). Slovensko vodstvo je sprejem amandmajev prikazovalo kot svojo zmago in taki interpretaciji je bilo naklonjeno tudi javno mnenje, hkrati pa je bilo deležno hude kritike iz opozicije, še zlasti zaradi t.i. armadnega amandmaja, s katerim se je armada financirala mimo proračuna, to je iz posebnega davka od prometa proizvodov (do odstopanj od ustave iz leta 1974 v smeri večjih pooblastil centra je prišlo tudi na področju sodstva in zunanje politike).¹⁹ Kljub ustvarjenemu *“euforičnemu vzdušju zmage”* (kot je to označil Tine Hribar),²⁰ so zagovorniki amandmajev vsaj posredno priznavali, da so kritike upravičene: *“Gre za opozorila, da seveda vse rešitve niso idealne. Da obstoje v Jugoslaviji težnje po centralizaciji in do njih moramo biti vedno pozorni. Da težnje, da se pristojnosti republike povečajo, res niso bile uresničene. Res je obratno...”*, je pred predsedniki skupščin

¹⁷ O ustavnih spremembah, javna tribuna društva slovenskih pisateljev, Cankarjev dom, Ljubljana 16. marca 1987, Izdalo Društvo slovenskih pisateljev.

¹⁸ Izjavo so prvič prebrali 8. marca pred ljubljanskim sodiščem (med zaslišanjem Francija Zavrla v zvezi s člankom, Mamula go home!, objavljenim v Mladini).

¹⁹ V začetku je ustavne spremembe podpiralo okrog 42% anketirancev, skoraj toliko jih ni imelo svojega mnenja in le 18% je bilo proti.

²⁰ “Na Slovenskem smo mi gospodar”, intervju za Katedro, Tine Hribar, Slovenska suverenost, Nova revija 7/1988 št. 80, citirano po: Slovenska državnost, str.131.

občin (kjer je sprejem amandmajev sicer branil) priznaval Miran Potrč po sprejemu amandmajev.²¹

Dr. Peter Jambrek je v knjigi *Ustavna demokracija* za nazaj ocenjeval, da je bilo slovensko vodstvo za svoje nasprotnike v zvezni birokraciji že sredi leta 1988 nesprejemljivo in da bi bila rešitev za *“davljeno žrtev”* v sunkovitem uporju že pri prvem oprijemu, seveda z negotovim izidom (tako kot pri Titovemu uporju Stalinu leta 1948). Slovensko vodstvo je po njegovem izbralo pot barantanja, pogajanj, usklajevanja, ki mu je formalno zagotovilo ohranitev položajev, hkrati pa izgubo *“še zadnjih ostankov njene legitimitete.”* V času dogajanja (septembra 1988) pa je tudi Jambrek sam najprej računal *“z verjetnostjo uvedbe izrednega stanja v Sloveniji v tej ali oni, odkriti ali prikriti obliki”*, ki bi ga Slovenija ob skrajni mobilizaciji sil in pod pogojem, da bi bila v konfrontaciji ohranjena zakonita pravila igre, morda lahko zdržala.²² Zgodovinska distanca kaže, da sta bili stopnji zavesti in enotnosti še daleč, tako oblast kot opozicija pa sta potrebovali svoj čas. Marsikaj pa se še je moralo zgoditi tudi v Jugoslaviji.

Dejansko so amandmaji načeli enotnost slovenskega vodstva, kar je bilo v naslednjih mesecih zaznati tudi v časopisnih komentarjih. Vprašanje, kdo bo zastopal Slovence v zvezi z ustavnimi vprašanji tako v republiški kot v zvezni ustavni komisiji niso postavljali samo v nekaterih časopisih in na javnih tribunah, pač pa so vprašanje odgovornosti vseh treh članov zvezne ustavne komisije (Mirana Potrča, dr. Cirila Ribičiča in Milana Kučana) načeli tudi na neformalnih sestankih republiškega vodstva (t.i. koordinacijah). Notranja nesoglasja so se poglobila, ko je France Popit v govoru v Kopru 4. septembra 1987 kritiziral amandmaje iz predloga zveznega predsedstva.²³ Kučan je nato zahteval, da predsedstvo SRS o tem razpravlja, saj se s tem slovensko vodstvo deli na tiste, *“ki branijo slovenske interese in tiste, ki upoštevamo, da smo del Jugoslavije”* in zagrozil, da ni več pripravljen delati, če se vodstvo ne bo poenotilo in če se ne bo dogovorilo na kateri točki in kdaj je pripravljeno iti v konflikt s federacijo.²⁴ Pri Popitu je sicer šlo tudi za druge motive (že omenjeno upadanje vpliva, nezadovoljstvo s Kučanom), čeprav je bil sicer do federacije (v kateri nikoli ni hotel prevzeti nobene funkcije), zelo kritičen.

Sočasno z razpravami o amandmajih na zvezno ustavo, se je začelo postavljati tudi vprašanje spremembe slovenske ustave. Opozicija je organizirala poseben Zbor za ustavo (v njem so bili predstavniki sociološkega in pisateljskega društva, novonastalih zvez, raznih organizacij in ZSMS) in začela pripravljati svoj predlog slovenske ustave. Zbor je najprej vodil Jožef Školč, nato pa Igor Bavčar. Imenoval je posebno komisijo, neke vrste *“ustavno komisijo v senci”*, ki je postopoma uspela vzpostaviti stik s pravo ustavno komisijo v skupščini, predlagala konkretne amandmaje in sploh močno vplivala na sprejetje ustavnih amandmajev, ki jih je slovenska skupščina sprejela septembra 1989.²⁵

²¹ Uvodna beseda predsednika Skupščine SR Slovenije Mirana Potrča na posvetu s predsedniki občinskih skupščin in posebnih družbenopolitičnih skupnosti dne 10.11. 1988, Poročevalec št. 35, 15.11. 1988, str. 10.

²² Jambrek, *Ustavna demokracija*, str.243–246.

²³ France Popit, Razhajanje med besedo in dejanjem večje kot kdaj prej, Delo, 5.9. 1987, str. 3.

²⁴ Magnetogram 24. seje P SRS, 10.9. 1987, razprava Milana Kučana (seja je bila sklicana na njegovo zahtevo in je bila namenjena obravnavi političnih izhodišč za razprave o amandmajih k ustavi SFRJ in SRS), APRS.

²⁵ Pobuda za skupni forum je bila dana na javni tribuni 25. aprila 1988, vendar je bil Zbor za ustavo ustanovljen šele 23. februarja 1989, potem, ko so že nastale prve zveze, na ustanovnem sestanku pa so sodelovali DSP, ZSMS, UK ZSMS, Odbor za varstvo človekovih pravic, Kmečka zveza Slovenije, Social-demokratska zveza Slovenije in Slovenska demokratična zveza. Več o dejavnosti zbora glej: Jambrek, *Ustavna demokracija* in Žerdin, *Generali brez kape*.

25. aprila 1988 so bile javnosti prvič predstavljene teze za ustavo republike Slovenije (objavljene v Časopisu za kritiko znanosti), popularno imenovane "*sociološko-pisateljska ustava*", sledila pa je vrsta strokovnih člankov na to temo v Novi reviji in drugih publikacijah. Osnovne ustavne zahteve opozicije so bile konfederacija (Jugoslavija kot pogodbeni skupnosti), delitev oblasti na zakonodajno, izvršno in sodno in vpeljava klasičnih meščanskih svoboščin, čeprav so tudi na opozicijski strani nekateri pisatelji in pravniki še dopuščali možnost tudi nestranskih demokracij in imeli do Jugoslavije manj rezerviran odnos. Ustavni predlogi opozicije so bili z oblastne strani zavračani, kljub temu pa so se razprave na raznih ravneh odvijale tako, da so v njih sodelovali tako predstavniki oblasti kot opozicije. Pravniki v oblastnih strukturah so se zavzemali za sočasen sprejem jugoslovanske in slovenske ustave (opozicija zagovarja stališče najprej slovenska ustava, nato dogovori s federacijo), ohranjanje samoupravljanja v moderirani obliki in deloma tudi skupščinskega sistema (dopuščali so tudi strankarski pluralizem v obliki "zvez", ki pa naj bi bil podrejen nadstrankarskim oblikam povezovanja, to je "krovni" SZDL). Pristajali so na tržne zakonitosti in enakopravnost lastnin in na črtanje pridevnika "*socialističen*" iz imena republike. Njihov ideal je bil model t.i. "*asimetrične federacije*", ki naj bi omogočal republikam različen položaj oz. različno stopnjo prenašanja pristojnosti na federalne organe (kar pa so zvezne oblasti odločno zavračale).²⁶

Oblast je – ob spoznanju, da jo na ustavnem področju opozicija prehitela – začela pripravljati amandmaje k slovenski ustavi. Obenem je opozicijske predloge zavračala, vendar je to zavračanje izhajalo predvsem iz odnosa do političnega sistema (nasprotovanje odpravi uvedbi večstrankarstva oz. vztrajanje pri nestranskem pluralizmu). Odnos do federacije se je postopoma približeval zahtevam opozicije.

V času procesa in v mesecih po njem (do spomladi 1989) je bila slovenska politika razpeta med dnevne pritiske iz centra, še zlasti s strani vojske na eni strani in opozicije na drugi strani (po ustanovitvi skupine delegatov v skupščini, ki naj bi preučila ozadje procesa, se je pojavil pritisk tudi s te strani). Intenzivno in stresno dogajanje je največkrat narekovalo hitre in improvizirane reakcije, kljub temu pa lahko slovensko politiko, kot se kaže skozi ohranjene dokumente organov na najvišji ravni in zapisnike neformalnih sestankov strneemo v nekaj temeljnih točk:

- začetna zmedenost in različne ocene situacije;
- stopnjevanje prepričanja, da gre pri procesu za načrtno rušenje slovenskega vodstva;
- občutek, da slovenskim oblastem stvari polzijo iz rok, ker en del škarij in platna v rokah drži slovenska opozicija, en del pa vojska;
- diferenciacija v slovenskem vodstvu ob ocenjevanju procesa proti JBTZ oz. dejavnosti odbora in opozicije nasploh, ki je šla nekako v treh smereh (gre za čisti antikomunizem, nihče, ki je tako ali drugače sodeloval v revoluciji ne bo ostal živ če opozicija pride na oblast; dialog je treba preseliti v skupščino, toda tudi uporabiti vsa legalna sredstva, vključno z represijo če bodo stvari šle čez meje; doseženo stopnjo demokracije je treba ohraniti za

²⁶ Glavni ustavni strokovnjak na oblastni strani je bil dr. Ciril Ribičič, ki je v Marksističnem centru CK ZKS organiziral več razprav o ustavnih spremembah. Na njih so v glavnem sodelovali pravni strokovnjaki, ki so podpirali stališča oblasti, občasno pa so bili vabljeni tudi ljudje iz civilne družbe oz. iz opozicije. Bistvo uradnih stališč je povzel Mitja Žagar v knjižici Kakšni naj bosta novi ustavi? (Komunist, Ljubljana, 1989). Žagar je besedilo pripravil poleti in jeseni 1988 kot gradivo za eno do takih razprav. V knjižici je predlagan sočasen sprejem jugoslovanske in slovenske ustave. Koncept je ohranjal samoupravljanje v moderirani obliki in deloma tudi skupščinski sistem. O strankarskem pluralizmu govori nejasno (če bi obstajal, naj bi bil podrejen nestranskim oblikam povezovanja). Pristaja pa na tržne zakonitosti in enakopravnost lastnin in je za črtanje pridevnika "*socialističen*" iz imena republike.

vsako ceno). Kučan je stanje in svojo vlogo na enem od sestankov septembra 1988 na kratko označil z besedami: *“takemu razredu je težko biti razrednik in jaz se bom tej vlogi odpovedal, če se ne dogovorimo”*;²⁷

– obramba ravnanja slovenske službe državne varnosti in še posebej sekretarja za notranje zadeve (opozicija je bila prepričana, da ga bodo oblasti žrtvovale);

– stališče, da je treba v zvezi s procesom vztrajati pri spoštovanju pravnega reda in v odnosu do federacije dokazovati nelegalnost procesa na tistih točkah, kjer za to obstaja možnost (osnovni ugovor slovenskih oblasti je bil, da je proces nelegalen, ker se ni odvijal v slovenskem jeziku), opozicijo pa prepričati ali ji preprečiti, da bi v protestih uporabljala institut državljanske neposlušnosti z argumentacijo, da je socialistična oblast nelegitimna, država pa ni pravna (to je zlasti prišlo do izraza, ko bi morali obsojenci oditi na prestajanje kazni);

– prizadevanja, da bi za obsojence dosegli čim bolj hitro in korektno sojenje, po obsodbi pa čimprejšnjo pomilostitev, ker ta do določene stopnje prestane kazni ni bila v pristojnosti slovenskih oblasti (to jim kljub več prošnjam naslovljenim na predsedstvo SFRJ ni uspelo);

– vztrajanje pri nestranskem pluralizmu kot največjem možnem dosežku demokratizacije;

– postopno prevzemanje nekaterih stališč opozicije (zahteva, da je treba zagotoviti skupščinski nadzor nad delom državne varnosti, ocena, da ustavna in zakonska ureditev Sloveniji ne dajeta dovolj možnosti za obrambo suverenosti).

Oblasti so skušale javnosti tudi dokazati, da si tudi same in ne le Odbor za varstvo človekovih pravic (ki je svoje delovanje omejeval predvsem na pomoč četverici) prizadevajo za pravno državo in spoštovanje človekovih pravic, zato je bil 4. oktobra 1988 pri RK SZDL ustanovljen Svet za varstvo človekovih pravic in svoboščin. Ta si je za nalogo zadal strokovno in moralno pomagati ljudem, ki so jim v Sloveniji kršene pravice ne glede na njihovo narodnost, pripadnost po rojstvu ali prepričanju in ne glede na to, kdo je odgovoren za kršitev. Hkrati naj bi Svet prispeval k vzpostavitvi takšnega pravnega reda, ki bo že na ustavnopravni podlagi omogočal uveljavljanje človekovih pravic, pri čemer naj bi upoštevali mednarodne norme.²⁸ Predlog za ustanovitev tovrstnega sveta je bila sicer dan že nekaj mesecev pred procesom proti četverici, z njim je SZDL hotela zadostiti naraščajočim javnim zahtevam po varstvu človekovih pravic. Svet je nato deloval do vzpostavitve institucije ombudsmana po sprejetju nove slovenske ustave 1991, skušal je pomagati številnim ljudem in si v javnosti ustvaril velik ugled.

Nastanek političnih zvez

Proti koncu leta 1988, ko je sojenje četverici začelo izgubljati politični naboj, se je pred kolegij Odbora za varstvo človekovih pravic postavilo vprašanje ali in – če kako – nadaljevati z dejavnostjo. Odbor se je ob tem vprašanju razdelil. V času seje kolegija odbora, 15. decembra, je bila že objavljena programska izjava Slovenske demokratične zveze, vendar se je kolegij odločil, da k zvezi ne pristopi, pač pa njeno ustanovitev le pozdravi, prav tako pa se ni odločil, da bi sam postal politična stranka in sodeloval na volitvah. Kolegij sam se je v naslednjih mesecih porazdelil po političnih zvezah, ki so nastale v prvih mesecih leta 1989.

²⁷ Magnetogram s seje političnega aktiva (brez datuma, okrog 20. septembra 1988), Arhiv CK ZKS.

²⁸ Informacije RK SZDL, 3. seja RK SZDL 1988, govor dr. Ljuba Bavcona.

Prvotni zbir zvez je bil zelo pisan. Poleg Slovenske kmečke zveze (Ivan Oman), in Zveze slovenske kmečke mladine (prva je nastala v okviru SZDL, druga pa ZSMS), ki sta kot stanovski organizaciji nastali že 12. 5. 1988, je bila 11. 1. 1989 ustanovljena Slovenska demokratična zveza (Dimitrij Rupel); 16. 2. 1989 Socialdemokratska zveza Slovenije (France Tomšič), 5. 6. Jugoslovanska zveza (Matjaž Anžurjev), 10. 3. 1989 Slovensko krščansko socialno gibanje (Peter Kovačič), 31. 3. Meščanska zelena stranka (Marek Lenardič); 11. 6. 1989 Gibanje zelenih (Dušan Plut); 21. 9. 1989 Združenje za jugoslovansko demokratično pobudo (Rastko Močnik), poleg njih pa še nekatere skupine (npr. Skupina 88, ki jo je vodil Franco Juri in Debatni klub 89, ki sta kasneje prestopila v ZSMS). Med kratkotrajnejšimi in bolj eksotičnimi so bile npr. Akademsko anarhistična antizveza (13. 1. 1989), Zveza delavcev in Antikomunistična zveza. Registrirala sta se tudi Zveza društev-ŠKUC, in Slovenska študentska zveza.

Novoustanovljene zveze so v politično življenje vstopile z zelo različnimi programi, nekatere so poudarjale predvsem vprašanje demokracije, druge so v ospredje postavljale vprašanje naroda in (ali) svojo politično podobo gradile na protikomunizmu. Ob tej začetni razdelitvi slovenskega političnega prostora je imela v opoziciji največji politični vpliv Slovenska demokratična zveza, ki je v svojih vrstah zbrala velik del opozicijskega intelektualnega potenciala.

Iskanje konsenza med oblastmi in opozicijo

27. februarja 1989 so jugoslovanske razmere opozicijo in oblast pripeljale do skupnega nastopa na zborovanju v Cankarjevem domu, ki je bilo namenjeno podpori stankajočim rudarjem na Kosovu. Rudarji (bilo jih je okrog 1300, pri sebi pa so imeli tudi velike količine razstreliva) so stankali zaradi sprejetja nove srbske ustave, ki je odpravila avtonomijo na Kosovu, stavka je trajala od 4. do 27. februarja, ko je bilo na Kosovu uvedeno izredno stanje. Ideja o podpori je prišla iz vrst Odbora za varstvo človekovih pravic (predlagatelji so sprva razmišljali o demonstracijah), vodstvu pa jo je prenesel predsednik ZSMS Jožef Školč. Vodstvo nad demonstracijami v času, ko je bila mitingaška politika v Jugoslaviji na vrhuncu, ni bilo navdušeno, zato je predlagalo zborovanje v Cankarjevem domu. Na zborovanju, ki ga je organizirala SZDL so bili govorniki tako iz vrst oblasti (Kučan), kot opozicije (predstavniki zvez in skupin). Izjavo *Proti izrednim razmeram- za mir in sožitje na Kosovu* so podpisali predstavniki vseh tedanjih družbenopolitičnih organizacij (RK SZDL, Zveza sindikatov, ZSMS, ZKS, Zveza borcev, vseh tedanjih zvez in vrsta združenj, društev in skupin). Zborovanje je v Srbiji izzvalo silne reakcije, ocenjevali so, da so se vse sile v Sloveniji (vključno z ZK) združile proti Srbiji in Jugoslaviji, ljudje pa na velikanskem mitingu v Beogradu 28. junija zahtevali, da se obračuna z albanskimi voditelji in emotivno jokali, da *“Jugoslavija razpada na Kosovu in v Sloveniji.”* Slovenski predstavniki v zveznih organih, zlasti na sejah predsedstva SFRJ in predsedstva CK ZKJ so bili deležni hudega, sicer že večkrat preživetega političnega pritiska, ki ga je Kučan napovedal že vnaprej: *“Današnja seja predsedstva CK ZKJ bo takšna, kot jih je bilo to leto že ne vem koliko. Najprej skoncentriran napad, ki ga bodo sprožili Srbi preko Dušana Čkrebića, potem bo tu Slobodan Milošević s svojimi štirimi, petimi stavki, da so oni Jugoslavija, mi pa smo pritepenci in potem ta orkester, ki ga imajo sedaj od Vojvodine do Črne Gore in Makedonije.”*²⁹ Seja P CK ZKJ je nato trajala štirinajst ur, spremenila pa se je v splošen napad na slovensko politiko.

²⁹ Razgovor z nekaterimi komunisti (na pobudo tov. F. Popita v torek, 28. 2. 1989 ob 11 uri v m.d. CK ZKS, ARS, dislocirana enota I (arhiv CK ZKS), fond predsednikova dejavnost.

Zborovanju v Cankarjevem domu je sledila gospodarska vojna Srbije proti Sloveniji, praktično pa tudi prekinitev političnih odnosov.

Politični konsenz, dosežen ob zborovanju, sta opozicija in oblast skušali formalizirati v Koordinacijskem odboru organizatorjev zbora v Cankarjevem domu. Prvi sestanek je bil na pobudo Jožeta Smoleta, predsednika RK SZDL sklican 3. marca, na njem pa je Dimitrij Rupel predlagal izdelavo skupnega slovenskega političnega programa. Po pričevanju Miloša Mikelnja, tedanjega predsednika PEN kluba, naj bi Ivan Oman predlagal pripravo skupnega dokumenta o temeljnih namerah, vendar iz zapisnika sestanka to ni razvidno. O pripravi dokumenta so se dogovorili na četrtem sestanku 17. marca. Na sestanku je bila sicer glavna točka razprave možni referendum, na katerem bi se ljudje – po raznih predlogih – izjasnili o podpori (ali nezaupnici) slovenskemu vodstvu, o trenutni slovenski politiki, o parlamentarni demokraciji ali pa o deklaraciji (podobni znameniti Majniški deklaraciji s konca prve svetovne vojne) o tem, v kakšni državi so Slovenci pripravljeni živeti. Prevladalo je stališče, da bi se bilo na referendumu smiselno odločati edino o deklaraciji in imenovana je bila delovna skupina, ki jo je začela pripravljati.

Majniška deklaracija, Temeljna listina

Sočasno s sestanki Koordinacijskega odbora, so med februarjem in aprilom v SZDL potekale razprave o političnem pluralizmu, ki so se zaključile s sejo republiške konference 26. aprila. Po osnovnem predlogu naj bi bil v Sloveniji uveden nestrankarski pluralizem, kar je pomenilo da političnih strank izven SZDL ne bi bilo. Za to si je prizadevala zlasti Zveza komunistov, pa tudi druge družbenopolitične organizacije. Milan Kučan je svoje prepričanje v prihodnost nestrankarske demokracije celo izrazil z besedami: *“Najbolj nerazumno je to, da temu najsvetlejšemu dosežku politične demokracije, se pravi OF, kopljemo grob. Prej bi razumel, da pokopljemo partijo...”*³⁰ SZDL naj bi se prenovila tako, da *“bo zagotovljen prostor za izražanje, soočanje in konkurenčnost različnih programov organiziranih političnih subjektov”*, storiti pa bi morala tudi *“vse, da bo skladno z ustavno opredeljeno funkcijo postala sprejemljiva za nova gibanja in zveze.”*³¹ Delovanje novih združenj, zvez in gibanj v okviru SZDL je bil ocenjeno kot pomemben prispevek k njeni dejavnosti, temeljno odprto dilemo pa so videli v tem, ali naj bo SZDL le koalicija različni zvez, ali pa naj ohrani tudi individualno članstvo. Predstavniki zvez in ZSMS so zagovarjali večstrankarstvo. Predstavniki zveze komunistov so povedali, da se ZK odpoveduje posebnemu položaju, ki ji ga daje ustava v socialistični zvezi, nasprotovali pa so da bi novoustanovljene organizacije in zveze dobile 51% mest v Republiški konferenci SZDL. Delovna skupina Koordinacijskega odbora je do konca marca pripravila deklaracijo, za katero so bila predlagana različna imena (*Slovenska deklaracija 1989, Deklaracija o slovenski narodni volji 89, Deklaracija o slovenski politični volji 89*).³² Ta predlog so potem popravljali, vendar se je že pri tretji verziji izkazalo, da oblastne politične organizacije (zveza komunistov, sindikati, zveza borcev) do dokumenta nimajo stališč in tudi niso videle posebnega razloga, da bi deklaracijo sploh sprejemali.³³ Na drugi strani pa se je zlasti Slovenski demokratični zvezi zdel osnutek

³⁰ Magnetogram 62. seji P SRS, 23. 5. 1989, APRS.

³¹ Socialistična zveza delovnega ljudstva Slovenije in politični pluralizem, gradivo za razpravo, ARS, dislocirana enota II (fond SZDL), Informacije št. 2, februar 1989.

³² Zapis s 5. sestanka organizatorjev zbora v Cankarjevem domu, 27. marca 1989, ARS, dislocirana enota II (fond SZDL), AS 537, tehnična enota 1,012.

³³ Zapis s 6. sestanka organizatorjev zbora v Cankarjevem domu, 24. aprila 1989, ARS, dislocirana enota II (fond SZDL), AS 537, tehnična enota 1,012.

deklaracije premalo radikalen, njeno nastajanje pa prepočasno, zato je njen Izvršilni odbor 28. marca sprejel svojo deklaracijo, ki jo je pripravil Rupel in ki je imela naslov *Slovenska deklaracija* 89. Deklaracija je bila še isti dan predstavljena na občnem zboru Društva slovenskih pisateljev, alternativni del Koordinacijskega odbora (Slovenska demokratična zveza, Socialdemokratska zveza Slovenije, Društvo slovenskih pisateljev, Kmečka zveza in Odbor za varstvo človekovih pravic) pa je predlagal, naj bi koordinacijski odbor sprejel Ruplovo verzijo, ki so jo nameravali predstaviti na seji RK SZDL 26. aprila. Jože Smole je Ruplov osnutek zavrnil kot *“povsem nesprejemljiv”* in menil, da bo voda na mlin tistim, ki v Sloveniji iščejo separatizem. Ruplov dokument (pri pisanju je sodeloval tudi dr. France Bučar) so nato 8. maja na protestnem zborovanju zaradi aretacije Janeza Janše (odhod na prestajanje kazni) javno predstavili kot Majniško deklaracijo in začeli zanj zbirati podpise. Temeljne zahteve deklaracije so bile: 1. Hočemo živeti v suvereni državi slovenskega naroda. 2. Kot suverena država bomo samostojno odločali o povezavah z južnoslovanskimi in drugimi narodi v okviru prenovljene Evrope. 3. Slovenska država je lahko utemeljena le na spoštovanju človekovih pravic in svoboščin, demokraciji, ki vključuje politični pluralizem, družbeni ureditvi, ki bo zagotavljala duhovno in gmotno blaginjo v skladu z naravnimi danostmi in v skladu s človeškimi zmožnostmi državljanov Slovenije. Majniško deklaracijo so podpisali Društvo slovenskih pisateljev, Slovenska demokratska zveza, Slovensko krščansko socialno gibanje in Socialdemokratska zveza Slovenije. Odbor za varstvo človekovih pravic se pod deklaracijo ni podpisal, prav tako ne ZSMS. Slednja je izhajala predvsem iz splošnih človeških pravic oz. državljanskih pravic (*suverenosti ljudstva*), medtem ko je drugi, pogojno rečeno *“narodnjaški”* blok na prvo mesto postavljala narodno pravico (*suverenost naroda*). Oblasti so za teze iz Majniške deklaracije v prvih reakcijah menile, da *“zahtevajo slovensko državnost brez socializma, samoupravljanja in Jugoslavije”*. Bolj kot sama Majniška deklaracija, *“ki je v bistvu produkt krize in neurejenih mednarodnih odnosov, pritiskov in groženj, ki jim je Slovenija v tem trenutku izpostavljena”*, kot so ugotavljali v P SRS, pa so vladajoče strukture vznemirili protikomunistični toni na zborovanju in ocene nekaterih govornikov, da slovensko vodstvo ni legitimno in da ne obvladuje razmer.³⁴ Teze, da slovensko vodstvo ne obvladuje razmer in da ga je treba zrušiti, je uporabljal tudi Miloševićev propagandni stroj t.i. protibirokratske revolucije. Glavni organizator protibirokratske revolucije Miroslav Šolevič je že po zborovanju v Cankarjevem domu obljubil, da bo 25. marca 1989 v Ljubljani organiziral protestni miting. Organizacijo mitinga v Ljubljani so sicer načrtovali celo že pred tem, v mitingaškem valu poleti in jeseni 1988, vendar bi organizacija terjala več priprav, organizatorjem pa je bil takrat prvi cilj da disciplinirajo *“srbska”* ozemlja. Ponovno so poskusili 1. decembra 1989, vendar so se slovenske oblasti temu odločno uprle (tudi za ceno morebitnega spopada in prelivanja krvi).³⁵

Kljub temu, da je bila Majniška deklaracija že v javnosti in da jo je Jože Smole označil za nesprejemljivo, ker v drugi točki *“s svojo pravno in predvsem politično spornostjo negira Jugoslavijo kot državno skupnost in je neposredna opora že močno razširjenim dokazovanjem slovenskega separatizma”*, je delovna skupina Koordinacijskega odbora (nekaj časa še vključno z Ruplom) z delom nadaljevala, deklaracija pa je v šesti verziji 29. maja naza-

³⁴ Nekaj elementov za analizo javne seje predsedstva ZSMS, delovno gradivo služb P SRS, APRS.

³⁵ Dejavnosti slovenske politike in organov za notranje zadeve v zvezi z mitingom resnice je popisal Anton Bukovnik v tipkopisu knjige z naslovom *Sever* (Združenje Sever, november 1999). Tipkopis obsega tudi dokumente ter intervjuje z nekaterimi najpomembnejšimi udeleženci (vključno s tedanjim sekretarjem za notranje zadeve Tomažem Ertlom). Knjiga v času, ko to pišem, še ni izšla.

dnje dobila naslov Temeljna listina Slovenije 1989 in je bila sprejeta 22. junija.³⁶ Na zahteve socialističnih sindikatov je še omenjala samoupravni socializem, zveza komunistov si je prizadevala, da bi v besedilo prišel pojem "*vladavina dela*" in zagovarjala stališče, da se suverenosti ne da graditi samo na slovenskem narodu, ampak na vseh državljanih Slovenije.³⁷ Zaradi številnih usklajevanj in kompromisov je bila Temeljna listina manj radikalna od Majniške deklaracije, rešitev je iskala v okviru jugoslovanske federacije, zaradi česar je bila v tedanjem pregretem političnem ozračju bistveno manj odmevna kot majniška deklaracija. Temeljne listine ni podpisala ZSMS, prav tako ne Komisija za pravičnost in mir pri Slovenski pokrajinski škofovski konferenci, od drugih družbenopolitičnih organizacij pa je podpis odrekla tudi Zveza borcev, medtem ko so jo ZKS, SZDL in sindikati podpisali, prav tako pa nekatere alternativne skupine (npr. Debatni klub 88) in vrsta drugih organizacij in društev (npr. Društvo 2000 iz katerega je izšlo krščansko – socialno gibanje). Tekmovanje med privrženci ene in druge listine se je izrazilo skozi podpisovanje. Tu je bila sicer oblastna stran močnejša: SZDL naj bi z dobro organizirano akcijo za Temeljno listino uspelo zbrati kar 420 000 podpisov (Majniško deklaracija naj bi podpisalo nekaj čez 100 000 ljudi), vendar se je akcija SZDL čez poletje postopoma razvodenela. Opozicija je v naslednjih mesecih Temeljni listini očitala, da vnaprej pristaja na federalni okvir in zaradi tega, kot je zapisal Tine Hribar "*že zdaj (decembra 1989, op.p.) postaja močna ovira slovenskega političnega osamosvajanja.*"³⁸

Zgodovinske preizkušnje Temeljna listina v primerjavi z bolj radikalno Majniško deklaracijo ni zdržala. Kljub kritičnim ocenam pa je upravičila svojo funkcijo. Vzpostavila je preglednost političnih opcij znotraj oblastnih struktur (t.i. družbenopolitičnih organizacij) in v odnosu do opozicije. Na tej osnovi so se pogledi opozicije in oblasti v nekaterih pomembnih točkah začeli približevati.

Amandmaji na slovensko ustavo

Podobna razhajanja med opozicijo in oblastjo, kot so bila pri razpravi o deklaraciji, so se kazala tudi pri ustavnih vprašanjih. Pravniki na oblastni strani so ugotavljali, da sociološko-pisateljski predlog ustave zahteva ukinitve družbene lastnine in družbenega samoupravljanja, zamenjavo načela enotnosti oblasti z načelom delitve oblasti, delegatstva s predstavništvom, delegatskega skupščinskega sistema s predsedniško-parlamentarnim, v federativnih odnosih pa uvedbo konfederacije kot pogodbene skupnosti in vzpostavitev Republike Slovenije kot subjekta mednarodnega prava. Vendar je vztrajno prizadevanje opozicije po uveljavitvi svojih predlogov že obrodila sadove, v predlogu so zaznavali tudi sprejemljive formulacije in odlike: kratkost in jasnost izražanja v nasprotju z ekstenzivno veljavno ustavo, vgrajevanje sodobnih pridobitev meščanske demokracije, ki jih je mogoče upoštevati kot splošno civilizacijsko pridobitev.³⁹

³⁶ Zapis s 7. sestanka koordinacijskega odbora organizatorjev zbora v Cankarjevem domu z dne 16. maja 1989, ARS, dislocirana enota II (fond SZDL), AS 537, tehnična enota 1, 012.

³⁷ Razne pripombe in dopisi v zvezi s Temeljno listino, ARS, dislocirana enota II (fond SZDL) AS 573, tehnična enota 1, 012.

³⁸ Tine Hribar, Odločitev za samostojnost, Mladina, Ljubljana 29. 12. 1989 (objavljeno tudi v Slovenci kot nacija, Enotnost, Ljubljana 1994).

³⁹ Ciril Ribičič, Poskus prve ocene gradiva za slovensko ustavo Društva slovenskih pisateljev (Časopis za kritiko znanosti, april 1988) ARS, dislocirana enota I (Arhiv CK ZKS), fond predsednikova dejavnost.

Podučena z izkušnjo zveznih amandmajev leta 1988 in pod vplivom spremembe srbske ustave, ki so jo mimo zvezne ustave spremenili v Srbiji 4. februarja 1989, ko so odvzeli pokrajinske pristojnosti Kosovu in Vojvodini (s tem je bilo ustavnega reda v Jugoslaviji tudi formalno konec), je slovenska oblast pripravila amandmaje na slovensko ustavo. Ti so v javno razpravo prišli med aprilom in junijem 1989 (skupščinska ustavna komisija je večino amandmajev sprejela v prvi polovici septembra). Na delo skupščinske ustavne komisije je posredno ali neposredno precej vplival *Zbor za ustavo*, ki je komisiji redno pošiljal svoja stališča, spodbujal pa tudi pritisk javnosti. Ustavni amandmaji so v vseh organih zveznega vodstva in tudi v vodstvu ZKJ naleteli na izredno ostro nasprotovanje, njihov sprejem so hoteli na vsak način preprečiti, znova so se pojavile grožnje z uvedbo izrednega stanja. Zvezni časopis *Borba* je delovno gradivo amandmajev v posebni prilogi objavil 7. avgusta in nanje se je nato v Jugoslaviji vsul plaz kritik, P CK ZKJ je na seji 4. septembra sprejelo sklep, da na eni od prihodnjih sej razpravlja o amandmajih na slovensko ustavo, njegova strokovna služba pa je pripravila analizo, v kateri je dokazovala, da so amandmaji v nasprotju z ustavo SFRJ in da pomenijo uvajanje asimetrične federacije oz. konfederacije. Rešitev problema so videli v političnem pritisku, ker jugoslovanski ustavni sistem nima *“dovolj učinkovitega ustavno-pravnega mehanizma za odpravljanje nasprotij med republiško in zvezno ustavo...je reševanje takih problemov očitno prepuščeno političnim mehanizmom in političnim sredstvom, kar je rešitev, ki pripada partijski državi.. vendar je v tem trenutku nujno treba ravnati po veljavnih normah našega sistema...”*⁴⁰ Kritizirani ali popolnoma zavračani so bili zlasti tisti amandmaji, ki govorijo o pravici do samoopredelitve, odcepitve in združitve in amandmaji o ekonomski suverenosti in pristojnosti federacije na ozemlju Slovenije. Slovenski vsebinski argumenti in sklicevanje na to, da je Srbija že februarja spremenila jugoslovanski ustavni red in takrat zahtevala, da se druge republike ne vmešavajo v njene “notranje” zadeve, niso zalegle.⁴¹ Proti amandmajem so se izrekli vsi federalni organi. Predsednik P SFRJ dr. Janez Drnovšek, ki je enako kot drugi slovenski politiki ocenjeval, da predsedstvo ni pristojno za strokovno razsojanje o ustavi (dosegel pa je le to, da naj bi P SFRJ na enak način kot slovenske preučilo tudi spremembe ustave drugih republik) je z zavlačevanjem dosegel, da je P SFRJ o njih razpravljalo šele 15. septembra. Strokovna služba predsedstva je pripravila gradivo s podobno vsebino kot zvezne partijske strokovne službe. Sestanki pred sejo P SFRJ in po njej s slovenskim vodstvom (14. in 21. septembra)⁴² niso prinesli učinka. 25. septembra je sprejem amandmajev obsodil Svet za varstvo ustavne ureditve (ki je bil v bistvu delovni organ predsedstva). Istega dne se je še enkrat sestalo P SFRJ (brez Drnovške, ki je bil v ZDA) in sprejelo pismo z opozorili na negativne posledice sprejetja amandmajev za varnost, enotnost in obrambo države in s predlogom, naj skupščina sprejem amandmajev odloži.⁴³ P SFRJ je od zveznega ustavnega sodišča tudi zahtevalo, naj zavzame vnaprejšnje stališče, kar je bilo v nasprotju z zvezno ustavo (ustavno sodišče je lahko opozarjalo na neskladnost republiških ustav z zvezno po sprejetju, ni pa imelo moči, da jih razveljavi).⁴⁴

⁴⁰ Osvrt na idejno-političke aspekte predloga amandmana na ustav SR Slovenije ARS, dislocirana enota I (Arhiv CK ZKS), 95. seja P CK ZKS.

⁴¹ Uvod Cirila Ribičiča na 95. seji P CK ZKS, 18. 9. 1989 ARS, dislocirana enota I (Arhiv CK ZKS), seja P CK ZKS.

⁴² Zabeležka o razgovoru v Predsedstvu SFR Jugoslavije, 14. 9. 1989, zabeležil Andrej Marinc, ARS, dislocirana enota I (arhiv CK ZKS), fond predsednikova dejavnost (škatla 20).

⁴³ Pismo predsedstva SFRJ Skupščini SR Slovenije in Predsedstvu SR Slovenije, 25. 9. 1989, APRS.

⁴⁴ O dejavnosti P SFRJ v zvezi z ustavnimi amandmaji glej tudi: Borisav Jović, *Zadnji dnevi SFRJ*, odlomki iz dnevnika, Slovenska knjiga, Ljubljana 1996, str. 47–58 in dr. Janez Drnovšek, *Moja resnica*, Mladinska knjiga, Ljubljana 1996, str. 97–108.

Vse slovenske družbenopolitične organizacije in vsi vidnejši politiki so amandmaje javno podprli, enotno pripravljenost, da jih branijo pa je predsednik SZDL Jože Smole izrazil z besedami *“niti za milimeter ne bomo odstopili.”*⁴⁵ Najhujši pritisk je bil na ZKS. Predsedstvo CK ZKJ je najprej po burni dvodnevni seji kljub nasprotovanju slovenskih predstavnikov sprejelo oceno, da so predlagani amandmaji k slovenski ustavi v nasprotju z določbami ustave SFRJ (zlasti se jim je zdel sporen člen, da brez soglasja republiške skupščine v SR Sloveniji ni mogoče uvesti izrednih ukrepov).⁴⁶ Za 25. septembra je ponovno sklicalo sejo, ki pa se je Kučan ni udeležil, ker je o ustavnih amandmajih isti dan razpravljalo slovensko P CK ZKS. Na seji P CK ZKJ so kljub nasprotovanju Borisa Muževiča in Štefana Korošca sprejeli sklep, da se mora CK ZKS zavezati, da bo dosegel odložitev razprave o amandmajih v slovenski skupščini, predsednik črnogorske zveze komunistov pa je celo odkrito zapisal, da sta ustvarjena dva pravna sistema in da v takem primeru pač odloča sila.⁴⁷ Sprejet je bil sklep, da bo naslednji dan, 26. septembra o amandmajih na slovensko ustavo razpravljala CK ZKJ. Glavni sklep razprave naj bi bil, kot so hitro ugotovili v vodstvu ZKS, *“da se sprejme stališče, ki bi slovenski centralni komite zavezovalo, da doseže odložitev sprejemanja amandmajev k slovenski ustavi.”*⁴⁸ Za isti dan je bila prav tako sklicana seja zveznega zbora skupščine SFRJ (ki je sprejem – ob obstrukciji slovenskih delegatov – prav tako obsodil, vendar je bila seja dva dni kasneje, 28. septembra). Napovedani so bili prihodi vlakov s protestniki iz Vojvodine in drugih krajev. *“Ključni dan histerije je jutri (26. 9. op. B.R.), ko je v Beogradu pripravljen scenarij od jutra do večera”*, je ugotovil predsednik P SRS Janez Stanovnik.⁴⁹ Slovensko partijsko vodstvo se je zavarovalo tako, da je na isti dan dopoldne (26. septembra) sklicalo izredno sejo CK ZKS, na njej dobilo potrditev za svoja stališča in z argumentom, da sklepov CK ZKS ne morejo spremeniti, tudi če bi želeli, vzdržalo popoldansko in celonočno, po televiziji neposredno prenašano sejo CK ZKJ. Slovenska stališča so podprli le hrvaški člani CK ZKJ.

27. septembra 1989 so bili amandmaji v slovenski skupščini sprejeti, na svečano razglasitev pa je neposredno iz ZDA, kjer je bil na obisku, prišel tudi predsednik P SFRJ Janez Drnovšek, ki je s tem preprečil nadaljnje Jovićeve manipulacije.

Sprejeti amandmaji so ustavno omogočali prehod iz socialističnega v tržno gospodarstvo in iz enopartijskega sistema v večstrankarsko demokracijo (črtano je bilo tudi določilo o vodilni vlogi zveze komunistov), hkrati pa si je Slovenija v odnosu do federacije vzela tudi več pristojnosti (zlasti na gospodarskem področju), kot jih je določala zvezna ustava. Nekateri amandmaji so bili tudi posledica izkušenj z armadnimi pritiski in s procesom proti četverici (npr. določilo, da akti, ki so v nasprotju z določbami o ustavni pravici jezikov narodov in narodnosti na področju SR Slovenije niso veljavni ali da izredno stanje lahko razglasi samo skupščina SRS). Sprejemanje amandmajev se je nato nadaljevalo marca 1990, ko je bil iz imena črtano določilo *“socialistična.”* Septembrski amandmaji so tudi začeli spreminjati stare državne simbole in vzpostavljati nove, saj je bila za slovensko himno proglašena Prešernova Zdravljica (druga dva simbola, zastava in grb sta bila z velikimi

⁴⁵ Dnevnik, 16. septembra 1989.

⁴⁶ Zabeležka razgovora članov P in izvršnih sekretarjev dne 21. 6. 1989, ARS, fond dislocirana enota I (Arhiv CK ZKS).

⁴⁷ Magnetogram 96. seje P CK ZKS, 25. 9. 1989, ARS, dislocirana enota I (Arhiv CK ZKS), seje P CK ZKS.

⁴⁸ Zapisnik 96. seje P CK ZKS, 25. 9. 1989, ARS, dislocirana enota I (Arhiv CK ZKS), seje P CK ZKS.

⁴⁹ Magnetogram 96. seje P CK ZKS, 25. 9. 1989, ARS, dislocirana enota I (Arhiv CK ZKS), seje P CK ZKS.

težavami sprejeta šele tik pred razglasitvijo osamosvojitve). Kljub dobljeni bitki za amandmaje k slovenski ustavi, pa se je slovensko vodstvo – tudi na osnovi informacij Službe državne varnosti – zelo dobro zavedalo, da se igra dokončno začenja plesti okrog vprašanja politične (in tudi siceršnje) eksistence in da bo v njej eno najodločilnejših vlog skušala odigrati JLA: *“Upoštevajoč ustavnopravno dejstvo, da je JLA opredeljena kot struktura, ki je tesno povezana z zvezo komunistov, ni moč pričakovati, da bo sama sebi dopustila tako imenovani sestop partije z oblasti, in še manj, da bi pristala na tak politični pluralizem, ki se utemljuje na političnih strankah. Močnejše izražanje takih teženj je lahko povod za še hujše pritiske na Slovenijo in njeno politično vodstvo, ki verjetno ne bodo samo verbalnega značaja.”*⁵⁰ Armadno vodstvo zaradi sprejetja amandmajev k slovenski ustavi kljub dogovorom s srbskimi predstavniki v zveznem vodstvu (zlasti dr. Borisavom Jovićem v predsedstvu) ni upalo uvesti izrednih razmer in obračunati s procesom demokratizacije v Slovenije. Zvezni sekretar za obrambo Veljko Kadijević se je izgovarjal, da za to ni bilo pravne podlage, v resnici pa je verjetno šlo za notranjo razpetost med srbstvom in jugoslovanstvom pri vodilnih generalih. Seveda pa misel na ureditev razmer s silo ni bila opuščena. Sprejem amandmajev je bil le eden od možnih povodov, ki sta jih armadni in srbski vrh preigravala v dveh letih, od procesa proti četverici poleti 1988 do razglasitve neodvisnosti junija 1991.

Neuspela okrogla miza

Dialog med opozicijo in oblastjo se je potem, ko sta ločeno predstavili svoje poglede skozi Majniško deklaracijo in Temeljno listino, obnovil septembra 1989. Koordinacijski odbor zbora v Cankarjevem domu se je preimenoval v Okroglo mizo političnih subjektov na Slovenskem (običajno imenovano Smoletova okrogla miza). Sklep o tem je bil sprejet na 9. (zadnjem) sestanku Koordinacijskega odbora 11. septembra 1989.⁵¹ Okrogla miza pa je bila ustanovljena na sestanku 22. in 23. septembra (takrat je bil sprejet tudi začasni poslovnik), dan pred tem pa je njeno ustanovitev potrdilo predsedstvo RK SZDL.⁵² Namen okrogle mize je bil, naj bi se dogovorili za izvedbo večstrankarskih volitev, morda pa tudi – po poljskem vzoru – že vnaprej razdelili določeno število mest v parlamentu med opozicijo in oblastjo. Nekatere skupine, ki so prej delovale v koordinaciji na Okrogli mizi niso sodelovale, ker so menile, da njihova dejavnost ni združljiva s političnim delovanjem (PEN klub, Komisija za pravičnost in mir, Svet za varstvo človekovih pravic in temeljnih svoboščin pri RK SZDL, Sekcija za kulturo miru pri ŠKUC). Druga seja Okrogle mize je bila 5. oktobra, sestanek pa je potekal v treh nadaljevanjih. Na zadnjem, 24. oktobra, je Okrogla miza razpadla, čeprav je SZDL sestanke z nekaterimi organizacijami v ožji sestavi nadaljevala še v novembru, vendar brez večjih političnih učinkov. Okrogla miza je razpravljala predvsem o amandmajih k slovenski ustavi, ki naj bi jih oblikovali skupaj, o volilni zakonodaji in zakonu o političnem združevanju. Že na začetku je bilo veliko natezanj o poslovniku, vprašanju, kdo na okrogli mizi sploh lahko sodeluje ipd., kasneje pa predvsem okrog volilne zakonodaje. Opozicija – njena stališča je največkrat predstavil dr. Jože Pučnik – je bila

⁵⁰ Ocena družbenopolitičnih, varnostnih in ekonomsko-socialnih razmer, ki so nastale po sprejetju amandmajev k ustavi Socialistične republike Slovenije, 71. seja P SRS, 6. oktober 1989, APRS.

⁵¹ Zapis 9. sestanka Koordinacije organizatorjev zbora v Cankarjevem domu, 11. septembra 1989, ARS, dislocirana enota II (fond SZDL), AS 537, tehnična enota 1, 012.

⁵² Magnetogramski zapis 31. seje predsedstva republiške konference SZDL Slovenije, ki je bila 21. septembra 1989, ARS, dislocirana enota II (fond SZDL), seja P RK SZDL.

prepričana, da jo hočejo oblasti s pomočjo okrogle mize izigravati, zato je del opozicije svoje poglede na volitve strnil v izjavi "*Kakšne volitve hočemo*",⁵³ dvom v dobronamernost oblasti pa so izrazil v besedilu "*Zakaj na taki okrogli mizi ne želimo več sodelovati*".

Nastanek Demosa, oblikovanje predvolilnega političnega prostora

Štirinajst dni po razpadu Okrogle mize, ki so jo zapustile SDZ, SDZS, Krščansko-socialna zveza in Kmečka zveza, so se kmečka, socialdemokratska, in demokratska zveza, kasneje pa tudi novoustanovljeni krščanski demokrati začeli pogajati o ustanovitvi skupne predvolilne koalicije. Ta je bila po dolgotrajnih pogajanjih ustanovljena 27. novembra 1989, naprej po sistemu "*tri plus ena*" (slovenski demokrati, socialdemokratska zveza in krščanski demokrati), medtem ko je Kmečka zveza podpirala skupni program, na volitvah pa je namestila nastopiti s samostojno listo. Demos (demokratska opozicija), kot se je koalicija poimenovala, je prvič javno nastopil 10. decembra 1989. 8. januarja 1990 so se mu pridružili še Zeleni Slovenije, pa tudi Kmečka zveza (ki je sicer nihala med Demosom in ZSMS) se je vključila kot polnopravna članica. Še pred volitvami sta v Demos vstopili tudi dve manjši stranki: Liberalna stranka (zastopala je predvsem obrtnike) in Sivi panterji (upokojska stranka). Koalicijo je vodilo predsedstvo, ki sta ga sestavljala po dva člana vsake stranke, predsednik pa je postal dr. Jože Pučnik. Osnovni točki Demosovega volilnega programa sta bili suverena Slovenija in parlamentarna demokracija, precejšen del volilne strategije pa je temeljil na protikomunizmu.

27. decembra 1989 sta zakon o združevanju in volilni zakon uzakonila pravico do političnega združevanja (nastanek zvez – predhodnic političnih strank po stari zakonodaji je bil mogoč zato, ker je zakonodajna komisija skupščine dala tolmačenje, da je nastanek zvez dopusten). Novi volilni zakon je bil rezultat političnih kompromisov, doseženih v skupščini potem, ko je okrogla miza propadla. Bil je prilagojen obstoječi skupščinski strukturi in je zato predstavljal kombinacijo večinskega (zbor združenega dela, zbor občin) in proporcionalnega sistema (družbenopolitični zbor).⁵⁴

V začetku leta 1990 se je slovenski predvolilni prostor dokončno oblikoval. Nekdanje zveze so se preoblikovale v klasične politične stranke, prav tako pa nekdanje družbenopolitične organizacije. Zveza socialistične mladine se je preimenovala v Liberalno demokratsko stranko 10. novembra 1989. Zveza komunistov je staremu imenu dodala novo – Stranka demokratske prenove februarja 1990. Socialistična zveza se je v Socialistično stranko preimenovala marca 1990. Zveza borcev je ostala nestrankarska organizacija, po tistem pa je podpirala predvsem komuniste. Nekdanji socialistični sindikati, ki so prav tako imeli status družbenopolitične organizacije so se pod pritiskom konkurenčnih sindikalnih organizacij začeli ukvarjati predvsem s sindikalnimi vprašanji.

⁵³ Kakšne volitve hočemo, proglas, ki so ga izdali: Društvo slovenskih pisateljev, Klub 89, Odbor za varstvo človekovih pravic, Sekcija za kulturo miru, Slovenska demokratska zveza, Slovenska kmečka zveza in Zveza slovenske kmečke mladine, Slovensko krščansko socialno gibanje, Socialdemokratska zveza Slovenije, Zeleni Slovenije in Zveza socialistične mladine Slovenije. Proglas je brez datuma, v javnost je prišel v prvi polovici septembra 1989.

⁵⁴ Uradni list SRS št. 42, 29. december 1989.

Zveza komunistov Slovenije – ustvariti “novo v starem”

“V slovesno okrašeni veliki dvorani Cankarjevega doma v Ljubljani se je v četrtek, 17. aprila 1986, ob intoniranju *Internacionale*, zapel jo je Partizanski pevski zbor, začel 10. kongres Zveze komunistov Slovenije.” S temi besedami se začenja več kot 1100 strani debela knjiga o kongresu, ki je iz komunistične Pandorine skrinjice spustil duh reforme.⁵⁵ Ne prvič v povojni zgodovini – a za razliko od prejšnjih poskusov – poslednjič. Verjetno so se le redki delegati zavedali, da je to zadnji klasični kongres komunistične stranke, na katerem so še poudarjali njeno vodilno vlogo v družbi ter prisegali na revolucionarne tradicije. Reformne besede so bile še močno prikrite s staro retoriko. Šele na konferenci dve leti kasneje, leta 1988, se je Zveza komunistov Slovenije s tezo o brezstrankarskem pluralizmu, ki ji je sledilo “*sestopanje z oblastmi*”, začela sramežljivo odrekati partijskemu monopolu. Predčasni, 11. kongres decembra 1989 je stranko usmeril v socialdemokratske vode in dal mandat delegatom, da na 14. kongresu ZKJ tudi za ceno dokončnega razhoda branijo slovenske reformne dosežke, konferenca februarja 1991 pa je tedaj že pod vodstvom dr. Cirila Ribičiča tudi formalno podprla osamosvojitve stranke.

Milana Kučana je k odločitvi, da na kongresu prevzame vodenje stranke, po poprejšnjem dogovoru vodilne politične strukture nagovoril Andrej Marinc. Marinc je pripadal generaciji politikov, ki je po navodilih Kardelja in starejše generacije operativno izvedla obračun z s partijskim “liberalizmom” v sedemdesetih letih in se nato politično utrdila. Marinc je za Kavčičem prevzel vodenje slovenskega izvršnega sveta, kasneje pa za Popitom v letih 1982–1986 predsednikovanje Zvezi komunistov Slovenije (po predvidenih kadrovske kombinacijah vodstva naj bi za Popitom prevzel tudi funkcijo predsednika P SRS, vendar je to s kritikami na njegov račun preprečil tisk, zlasti Mladina). V Marinčevem času je bila ZKS navzven zelo aktivna, organizirala je na desetine raznih sestankov, posvetov in konferenc o posameznih segmentih družbenega življenja (znanost, šolstvo, ekonomija itd.), izvršni sekretarji in člani predsedstva pa so bili praktično vsakodnevno na terenu. V resnici so se stvari vrtele v začaranem krogu. Njegova ekipa preboja že zaradi zgodovinske obremenjenosti ne bi mogla narediti, tudi če bi ga želela. Vendar je Marinc čutil, da je proces reform neizogiben in da je treba poiskati ljudi, ki bodo po eni strani sprejemljivi za staro vodstvo, po drugi pa bodo znali vzpostaviti stik s prihajajočo novo, drugače razmišljajočo partijsko inteligenco (zbrano zlasti v raznih sekcijah Marksističnega centra) in uporniško politično generacijo najmlajšega rodu, ki se je oblikovala v vodstvu ZSMS (o možnosti, da bi vodilna mesta prevzeli ljudje izven tedanjih obstoječih političnih struktur, tedaj še ni nihče razmišljal). V Marinčevem obdobju so bila že opazna nekatera pomembna znamenja odjuge, zlasti kar zadeva omejevanje vloge represije v družbi, odnos do preteklosti (npr. opredelitev odnosa do dachauskih procesov in začetek njihovega znanstvenega raziskovanja), pa tudi mehkejši odnos do medijev, kjer je bila dopuščena večja svoboda kritike (tako se je npr. izvršni sekretar P CK ZKS za informiranje z mladinskim vodstvom skoraj vsak teden sproti “*po-gajal*”, kaj sme in kaj ne sme biti objavljeno v Mladini, izhajala je Nova revija ipd.). Več je bilo tudi znotrajpartijske demokracije.

Kučan je bil sprejemljiv za obe strani: ni bil politična neznanka, imel je podporo pri nekaterih vplivnih politikih starejše generacije, ki so se zavedali, da se niso več zmožni soočiti s spremenjenimi razmerami v Jugoslaviji in izzivi nastajajoče civilne družbe v Sloveniji, bil pa je tudi dovolj mlad in dovolj liberalno usmerjen, da so ga sprejemale genera-

⁵⁵ 10. kongres ZKS, Komunist, Ljubljana 1987.

cije, ki so v politiko šele vstopale. Bil je pripravljen ustvarjati "*novo v starem*" kot se je nekoč sam izrazil. Izhajal je iz prepričanja, da je treba predvsem reformirati zvezo komunistov (in skozi njo družbo), pri tem pa upoštevati tudi ideje, ki nastajajo izven partije.

Vpliv ZK je sredi osemdesetih let začel naglo pešati, organizacija se je številčno začela usipati. Za to je bilo več vzrokov. Z demokratizacijo družbe je članstvo postajalo vse manj pomembno, vodilne položaje v družbi je bilo (razen v politiki in še na nekaterih področjih) moč doseči tudi brez partijske knjižice. Izstop tudi ni imel nikakršnih posledic, kar je zlasti vplivalo na velik del pasivnega in za politiko nezainteresiranega članstva. Nemoč pri iskanju odgovorov na gospodarsko in politično krizo je spodjedala ugled do tedaj vodilne politične organizacije. Politična moč po koncu Popitovega mandata ni bila več skoncentrirana v vodstvu ZK (čeprav je njen predsednik ostajal največja avtoriteta), pač pa se je vedno bolj porazdeljevala med partijsko in republiško predsedstvo, SZDL in skupščino (Kučan v začetku svojega mandata nekaj časa niti ni hotel sklicevati t.i. republiškega aktiva oz. koordinacije vodilnih politikov v Sloveniji, to prakso je obnovil predvsem zaradi potrebe po enotnem nastopanju vodstva v odnosu do federacije in do nastajajoče opozicije doma). Na osip članstva je vplivala tudi reforma, ki je povzročila več izstopov kot vstopov (ti so bili zanemarljivi), pa tudi možnosti političnega angažiranja izven zveze komunistov, v raznih organizacijah civilne družbe in nato nastajajočih zvezah. Enega najhujših udarcev je reformno vodstvo doživelo jeseni 1988, ko je zvezo komunistov zaradi procesa proti četverici zapustilo več kot sedemdeset vidnih levih intelektualcev, ki so bili zlasti dejavni v sekcijah Marksističnega centra hkrati pa so nekateri od njih pisali za Mladino in druge časopise in sodelovali v civilnem gibanju in na ta način veliko prispevali k širjenju pluralizma in zbliževanju opozicije in oblasti. Hkrati so se v tem letu pojavljale zahteve po novih oblikah organiziranja, v katere bi bili vključeni tudi nekomunisti. Iz skupine komunistov, ki se je organizirala maja 1988 in od zvezne partijske konference zahtevala odgovore v zvezi z nevarnostjo vojaškega udara je v začetku junija nastal aktiv Komunistov za demokracijo. Aktiv, ki ga je vodil Jože Vogrinc, je ohranjal stike s slovensko ZKS, ni pa več hotel biti član jugoslovanske zveze komunistov in spoštovati načela demokratičnega centralizma.⁵⁶ Aktiv je tudi vstopil v Odbor za varstvo človekovih pravic in v njegovem imenu 8. junija govoril s Kučanom. Odhod "*partijske intelektualne elite*" je bil dokončen, vodstvo pa je ugotavljalo, da s potencialom, kakršnega ima, več kot v programskem smislu artikulirati prenovu ZK in družbe (kar je že storila) ne zmore storiti. Hkrati pa je Kučan upal, da bodo "*ob reki družbene prenove*" tisti, ki so odšli na drugi breg vsaj hodili v isti smeri kot ZK in bo z njimi mogoče vzpostaviti mostove.⁵⁷

Na drugi strani je bilo vodstvo pod pritiskom starejših komunistov, ki so pristajali kvečjemu na nestrankarski pluralizem (pa še to ne vsi), v dopuščanju ustanavljanja t.i. zvez (predhodnic strank) pa videli opuščanje revolucionarnih načel, čeprav, kot je to izrazil France Popit, v ZK niso hoteli igrati vloge "*zdravih sil*." Za starejšo generacijo sta bila nepojmljivi idejna zmeda in položaj, v katerem se je konec osemdesetih let znašla zveza komunistov in ki jo je Vlado Miheljak ironično opisal z besedami: *Čisto na koncu, preden smo sneli slike gospoda, ki je živel najprej na veliki, kasneje pa (ne prav dolgo) na eni nogi, smo bili vsi vse. Vsi oblastniki in vsi oporečniki. Marksistični center ZKS je, denimo, vsaj na štirinajst dni, če že ne vsak teden, organiziral kakšno okroglo mizo ali problemsko konferenco, na katero smo bili vsi vabljeni, da smo udrihali čez partijo in čez enoumje. Partijci so vse*

⁵⁶ Komunisti in nekomunisti za demokracijo (proglas), 8. junij 1988 in Razgovor v predsedstvu CK ZKS 13. junija 1988, ARS, dislocirana enota I (arhiv CK ZKS).

⁵⁷ Razgovor članov predsedstva in izvršnih sekretarjev P CK ZKS 7. novembra ob 13 uri, ARS, dislocirana enota I (arhiv CK ZKS).

*skupaj ne samo stoično prenašali, ampak so v kritiki in samokritiki celo prednjačili. In povrh so nas še nagradili s pol dnevnice, kavo s smetano in gostim sokom.”*⁵⁸

Skupina starejših komunistov se je februarja 1989 sestala s Kučanom. Del jih je Kučana branil, del pa mu je očital, da je samo v enem letu ZKS zapustilo 9000 članov (vseh je bilo tedaj še 106 000, op. B. R., na novo sprejetih pa le 316), v zadnjih letih pa kar 1400 borcev, da bo prihodnost Slovenije – ob politiki, kakršno ima ZKS in če se bo Jugoslavija “razcepila” – “klerikalno nacionalistična”. Revolucionarna generacija je nasprotovala uvedbi večstrankarskega sistema, v tem je videla izničenje vsega, za kar so se borili. Ignac Voljč je to izrazil z besedami: “Četudi bo moja srajca malo umazana, obrnil je nikoli ne bom.”⁵⁹ V sestopanju z oblasti v razmerah nastajajočega večstrankarskega sistema niso videli smisla. Bilo je tudi nekaj emotivnih besed v smislu, da “bomo spet vzeli puške v roke”... “če si kdo domišlja, da bo sedaj likvidiral partijo in nas hotel spraviti v podzemlje”, Popit pa je jasno povedal, da se oblast samo od “pridiganja” ne drži skupaj, pač pa mora imeti partija kontrolo nad sodišči, sekretariatom za notranje zadeve in vojsko. Kučan se je branil z besedami, naj razmislijo, kaj se je v dvanajstih letih v glavah ljudi zgodilo, da jih beseda komunizem tako razdraži, in da jim to ni zabila v glavo sedanja vodilna generacija.⁶⁰ Čeprav starejša generacija Kučana ni hotela minirati – kar so tudi jasno povedali – so razlike postajale prevelike, da bi jih nekateri še lahko prenesli. Popit je svoja stališča Kučanu še nekajkrat izrazil po telefonu, prenašali so jih tudi drugi tovariši iz njegove generacije, nato pa je napisal pismo z odstopno izjavo v katerem je “*via facti*” (kot je bil njegov najpriljubljenejši izraz) dokazoval, da Kučan in njegova ekipa prenovo izvajata v nasprotju z razpoloženjem in usmeritvami članstva in da se “*posamezni, najodgovornejši člani predsedstva CK ZKS...dogovarjajo, pod “zaščitno znamko” graditve akcijske enotnosti v pogojih političnega pluralizma, s posamezniki in skupinami iz vodstev novoosnovanih političnih skupin in organizacij.*”⁶¹ CK je obtožil, da ne dopušča frakcij, ker ni sprejel predloga za prenovo, ki ga je pripravil dr. Vojan Rus (Rusov predlog je bil sicer objavljen v Komunistu, o njem pa je obširno razpravljajal tudi CK, vendar ga ni sprejel), in da je vodstvo “*demoniralno*” gospodarski in politični sistem.

V takih razmerah je vodstvo prvo polovico leta 1989 javno še vztrajalo pri nestranskar-skem pluralizmu, čeprav mu je bilo že konec leta 1988, ko je prišlo do iniciative za ustanovitev socialdemokratske zveze jasno, da so, kot je rekel dr. Lev Kreft “*odprte vse variante političnega pluralizma, tudi večstrankarskega.*”⁶² Razprava o političnem pluralizmu, ki se je – v okviru razprave o prenovi ZK odvijala skozi politične organizacije od 10. kongresa dalje – je poleti 1989 pokazala, da le del članstva (verjetno manjšinski) še sprejema idejo o nestranskar-skem pluralizmu, ki jo je do tedaj zagovarjalo vodstvo,⁶³ del zlasti starejšega

⁵⁸ Vlado Mihelj, Slovenci padajo v nebo, ZPS, Ljubljana 1995, str. 15.

⁵⁹ Stenografske beležke s sestanka predsednika predsedstva CK ZK Slovenije Milana Kučana in starejših članov ZKS, održanega 28. februarja 1989 ob 11. uri v prostorih CK ZK Slovenije, ARS, dislocirana enota I (arhiv CK ZKS).

⁶⁰ Vse prav tam.

⁶¹ France Popit Centralnemu komiteju zveze komunistov Slovenije, Portorož, 15. avgust 1989, 94. seja P CK ZKS 28.8. 1989, ARS, dislocirana enota I (arhiv CK ZKS).

⁶² Magnetogram zaprtega dela razgovora dne 9. decembra 1988 po končani 74. razširjeni seji P CK ZKS – iniciativa o ustanovitvi socialdemokratske zveze, ARS, dislocirana enota I (arhiv CK ZKS).

⁶³ Januarja 1989 je P CK ZKS še zagovarjalo tezo, da je vizija ZKS razvoj nestranskar-skega pluralizma, v katerem bo SZDL politični parlament, “prostor za demokratično izražanje, soočanje in tekmovanje pobud in programov in kontrolo njihovih izvajalcev”, temelj družbene ureditve pa naj bi bila socializem in samoupravljanje. SZDL naj bi preoblikovali skupaj z nastajajočimi zvezami. Iz klasičnega parlamentarnega sistema pa naj bi prevzeli konkurenco projektov in programov ter uveljavljanje politične odgovornosti njihovih nosilcev in realizatorjev (Stališča P CK ZKS o političnem pluralizmu, predlog, ki so ga napisali Peter Bekeš, dr. Ciril Ribičič in dr. Lojze Ude, 16. 1. 1989, ARS, dislocirana enota I (arhiv CK ZKS), seje P CK ZKS).

članstva je ne sprejema, ker rešitev vidi v stari (enostrankarski) ureditvi, del pa je ne sprejema zaradi nastale realnosti, saj so v zadnji fazi razprave (spomladi in poleti 1989) že obstajale politične zveze. Posledica takega stanja je bila, da so v najožjem vodstvu ZKS ugotavljali, da se mora ZK organizirati kot moderna stranka in se pripraviti na strankarsko tekmo, hkrati pa so tiho opuščanje ideje o nestrankarskem pluralizmu pred članstvom opravičevali s tem, da so se razmere spremenile, da se je slovenska družba pluralizirala, da je za prehod v demokratično ureditev potrebna legitimna oblast, ki bo temeljila na *“časovno omejeni, legitimni, deljeni in demokratično kontrolirani strukturi oblastnih ustanov”*... zaradi česar *“bo treba političnim subjektom omogočiti ‘da se sami odločijo, kakšen tip politične organizacije bodo (gibanje, zveza, stranka, ipd.)’*”⁶⁴

Samozavest se je vodstvu ZKS dvignila v drugi polovici leta 1989, ko se je zaradi dosledne obrambe republiške samostojnosti (sprejetje ustavnih amandmajev, preprečeni miting resnice) njegova priljubljenost prvič po dolgem času močno dvignila. V pripravah na 11. kongres je najmlajša generacija, ki se je – v pomanjkanju vplivnejših imen – v politične organe postopoma selila iz strokovnih služb – (Borut Pahor, Milan Balažic, Mirjana Križman, Miloš Čirić, Mitja Žagar in še nekateri) pripravila moderen program, v katerem se je zavzemala za asimetrično federacijo, spoštovanje državljanskih pravic, večstrankarstvo z močno civilno družbo in delitev zakonodajne, sodne in izvršne oblasti ter za *“socializem po meri človeka”*.⁶⁵ Nastali pa so dvomi v zvezi z imenom (ali se preimenuje ali ne), saj je del vodstva (vključno s Kučanom) menil, da je ZKS v zadnjih letih pokazala dovolj verodostojnosti, da se ji ni treba sramovati imena in ga spreminjati. Glavni problem pa je bilo vprašanje, ali se združiti s SZDL oz. pred volitvami ustvariti skupni levi blok ali ne. Vodstvo SZDL je bilo proti združevanju, izhajajoč iz prepričanja, da je SZDL najmočnejša sredinska organizacija in bo z lahkoto dobila večino na volitvah, saj bo predstavljala najboljšo alternativo desničarskim zvezam na eni in marginalizirani komunistični ZKS (ki pa se seveda ne bi smela usmeriti preveč socialistično oz. socialdemokratsko) na drugi strani. Za takim stališčem so stali Viktor Žakelj, ter še nekateri srdljivi politiki srednje in mlajše generacije, podpiral pa jo je tudi Jože Smole, ki je imel velike politične ambicije: *“Če se misli zveza komunistov pretvoriti v socialistično zvezo, potem je to konec socialistične zveze in zveze komunistov. Spor je, kdo bo koga pridobil, mi smo množična, sredinska frontovska organizacija. Iz te hiše, iz CK-ja, so bile tendence, da se nam onemogoči, da naredimo program socialistične zveze. Jaz ne bom sodeloval pri pogrebu socialistične zveze. Zame ni sprejemljivo, da bi se po volitvah združili...”*⁶⁶ Ta kalkulacija se je potem izkazala za zgrešeno, saj je od *“srdljivega dežnika”* po preoblikovanju v stranko ostalo zelo malo, ZKS pa je – nasprotno – kot posamična stranka na volitvah dobila največ glasov. Razcepljenost na levi je bila tako (poleg prvenstvene želje ljudi po spremembah) eden od glavnih razlogov, da je Demos zmagal na volitvah.

Za zadnji, 14. kongres zveze komunistov Jugoslavije (20–22. januarja 1990) je ZKS pripravila predlog demokratičnih reform za celotno Jugoslavijo (zagotovitev človekovih pravic, večstrankarstvo, ukinitve verbalnega delikta in prekinitev političnih sodnih procesov, ureditev razmer na Kosovu ob upoštevanju jugoslovanske ustave, neposredne volitve,

⁶⁴ Informacija z razprave o dokumentu prenove ZK Slovenije in o stališčih predsedstva CK ZKS o političnem pluralizmu 17. 7. 1989, ARS, dislocirana enota I (arhiv CK ZKS), 92. seja P CK ZKS, 20. 7. 1989, razprave o političnem pluralizmu in pluralizmu v ZK.

⁶⁵ Za evropsko kakovost življenja, programski dokument za 11. kongres ZKS (osnutek, 5. verzija, 12.10.1989), ARS, dislocirana enota I (arhiv CK ZKS).

⁶⁶ Magnetogram 97. seja P CK ZKS, 16. 10. 1989, razprava Jožeta Smoleta, ARS, dislocirana enota I (arhiv CK ZKS), seja P CK ZKS.

reforma federacije in ZKJ kot zveza samostojnih subjektov).⁶⁷ Ker so bili vsi predlogi zavr-njeni so slovenski delegati kongres zapustili. Nekaj časa so še potekale razprave o možno-stih povezovanja moderne jugoslovanske levice (dokler je obstajala iluzija, da bo moč sprejeti novo jugoslovansko ustavo in izvesti jugoslovanske volitve), potem pa se je stranka osredotočila na slovenske predvolilne razmere. Po volitvah se je ZKS-SDP znašla v nenava-dnem položaju. Čeprav je bila posamično zmagovalna stranka, je finančno praktično bankro-tirala (inflacija ji je že sredi osemdesetih let požrla ogromno vsoto denarja, predvideno za novo stavbo), nasvetov svojih ekonomistov, naj ustanovi podjetja in si tako zagotovi stabi-lne finančne vire, vodstvo ni poslušalo. Politična šola je bila že prej zaprta, časopis Komu-nist, ki je bil konec osemdesetih let sicer malo bran a že povsem soliden časopis, v katerega so pisali celo opozicijski pisci, je prav tako propadel (nasledila ga je revija Evropa, ki pa tudi ni dolgo živela). Vsi zaposleni, vključno s funkcionarji, so morali na zavod za zaposlo-vanje (to je bila v Sloveniji na začetku devetdesetih let druga kolektivna selitev, nekaj pred tem se je to zgodilo le delavcem Iskre). Naivni demosovci, ki še niso občutili slasti oblasti, so grozili, da se poslanska mesta ne bodo profesionalizirala. V zraku je bil vonj po revanšizmu, čeprav so Demosovi voditelji zagotavljali, da do njega ne bo prišlo. Funkcionarji in zapo-sleni v strankinem aparatu so v takih razmerah mrzlično iskali zaposlitve. Dr. Ciril Ribičič, ki je v zelo nevhvaležnih razmerah za Kučanom prevzel vodenje stranke, je spoznal, da ga pravzaprav resnično veseli profesionalno in ne zgolj honorarno učiteljevanje na univerzi. Podobno je razmišljal tudi Peter Bekeš. Dr. Lev Kreft je v enem najhujših spomladanskih nalivov hitel registrirati nekdanji Marksistični center v Znanstveno in publicistično središče, katerega direktor naj bi postal. Sonja Lokar je na srednje šole pisala vloge za mesto profeso-ricе sociologije ali francoščine (si predstavljate ravnatelj, ki bi nekaj tednov po zmagi Demosa vzel v službo sekretarko P CK ZKS?). In tako dalje. Vsak se je pač skušal znajti kakor je vedel in znal. Za funkcionarje so se stvari seveda kmalu uredile. Dobili so plače in privi-legije, ki jih je izglasovala nova politična nomenklatura in o kakršnih prej niso mogli niti sanjati. Precej težje je bilo za druge zaposlene, ki so plačali ceno partijske tranzicije, tako pač, kot so "mali" ljudje nasploh nekaj kasneje plačali ceno družbene.

Demos na oblasti

Volilna kampanja za prve demokratične volitve po vojni je – kljub neizkušeniosti s tovrstno dejavnostjo – potekala brez večjih incidentov. Skupščinski sistem je normativno temeljil še na ustavi iz leta 1974, deloma je bil "popravljen" s sprejetjem ustavnih amand-majev. Zato so stranke predlagale kandidate v tri zборе: družbenopolitični zbor, zbor občin in zbor združenega dela. Vsak od zborov je štel po 80 poslancev (skupaj 240). Na volitvah je Demos skupaj dobil 126 glasov, od drugih strank pa kot posamična stranka največ Stranka demokratične preno ve (bivša ZKS). V parlament je skupaj prišlo deset strank, poleg njih pa še predstavniki obeh manjšin in nekaj neodvisnih kandidatov. Neposredno je bilo izvoljeno predsedstvo republike: za predsednika Milan Kučan, za člane pa dr. Matjaž Kmecl, Ivan Oman, dr. Dušan Plut in Ciril Zlobec. 17. maja je bila konstitutivna seja nove skupščine. Za predsednika je bil izvoljen dr. France Bučar. Bučar je bil v začetku leta 1988 močno napadan s strani oblasti (označevan tudi za veleizdajalca), ker se je v govoru na zasedanju evropske-

⁶⁷ Informacijo o odnosu 11. kongresa ZK Slovenije do preobrazbe ZK Jugoslavije (predlog), predsed-nik CK ZK Slovenije Ciril Ribičič, Ljubljana, 27. 12. 1989, 2.seja CK ZKS, 16.1. 1990 (priprave na kongres ZKJ), ARS, dislocirana enota I (arhiv CK ZKS), seje CK ZKS.

ga parlamenta v Strasbourgu zavzel za to, da zahod ne bi dajal pomoči "*totalitarni in protidemokratski Jugoslaviji*." Kot predsednik parlamenta je v nastopnem govoru izjavil, da se je "*s konstituiranjem te skupščine....končala državljanska vojna, ki nas je lomila in hromila skoraj celega pol stoletja*."⁶⁸ Julija sta to s simbolno slovesnostjo v Kočevskem Rogu, na kraju kjer so bili po vojni pobiti domobranci, spravo potrdili tudi država in katoliška cerkev. Vendar je bil stisk roke med predsednikom Kučanom in nadškofom Šuštarjem res zgolj simboličen, silovita nasprotja pa potisnjena v ozadje zgolj za nekaj – res pa za Slovence usodnih – mesecev v času osamosvajanja.

Predsednik republike je mandat za sestavo nove vlade zaupal predsedniku slovenskih krščanskih demokratov Lojzetu Peterletu, ker so krščanski demokrati znotraj Demosa dobili največ glasov in so po internem dogovoru med strankami do tega imeli pravico. Nova 27 članska vlada, v kateri je bilo tudi nekaj ministrov iz opozicijskih strank, je bila izvoljena brez večjega nasprotovanja. Zamenjava oblasti je sicer potekala brez večjih pretresov, ne pa tudi brez iskric. Šlo je pač za enkratno, še nikoli preigrano situacijo in interpretacije o pristojnostih so bile različne. Ni pa bilo nepomembno tudi vprašanje prestiža. Demos je pri dogovorjenem mandatarju vztrajal (čeprav so bili v zvezi s Peterletom notranji pomisleki in se je kot možni mandatar kljub poprejšnjemu dogovoru pojavljal tudi dr. Jože Pučnik). Vztrajanje je ustavilo kalkulacije o ustanovitvi vlade nacionalne enotnosti o kateri je kot eni od možnih rešitev razmišljal Kučan. Pojavljale so se namreč pravne in politične interpretacije, da bi predsednik moral izročiti mandat stranki, ki je posamično dobila največ glasov, to pa je bila ZKS-SDP, ne pa koaliciji Demos, ki je bila sklenjena pred volitvami. Seveda ZKS-SDP in njen predsednik Ciril Ribičič praktično nista imela možnosti, da sestavita večinski kabinet. Predsedstvo je od mandatarja Peterleta nato zahtevalo, da pripravi program in kadrovsko sestavo vlade, čemur se je ta upiral in imen kandidatov ni hotel povedati, češ da je funkcija predsedstva oz. njegovega predsednika pri imenovanju mandatarja formalna in da imen zato predsedstvo nima pravice vedeti. Situacija je bila sicer absurdna, saj sta dva člana predsedstva: Ivan Oman in dr. Dušan Plut, ki sta pripadala vodstvu Demosa – zanje vedela, drugi trije: Ciril Zlobec, dr. Matjaž Kmecl in Milan Kučan pa vsaj formalno ne (dejansko so imena že krožila po kuloarjih). Plut in Oman sta skušala Peterleta prepričati, naj popusti, saj so zaradi rezultatov volitev "*obsojeni na skupno življenje*." Kompromis je bil nato sklenjen tako, da Peterle na uradnem delu seje, ko je sprejemal mandatarstvo imen ni povedal, ko je bil uradni del seje zaključen, pa je "*z veseljem*" povedal sestavo in tako "*odstrl tančico*".⁶⁹

Pri zamenjavi oblasti ni manjkalo tudi mitskega razpoloženja. Tako je bil za inauguracijo predsednika in članov predsedstva v Vačah pri Litiji predviden scenarij moderniziranega ustoličevanja knezov po karantanskem vzoru (knežji kamen naj bi zamenjal središčni kamen Slovenije) s prirejenim obrednim besedilom, z godbami, fanfarami, pokanjem možnarjev, folklornimi skupinami, igranimi vložki iz slovenske zgodovine, metanjem nageljčkov na vse štiri strani, sejanjem žita ipd. Člani predsedstva so predlog enotno zavrnil z ugotovitvijo, da morajo ohraniti dostojanstvo in zato ne pristajajo na "*turistično-veselični dogodek*."⁷⁰

Precejšnje težave so bile tudi s praznovanji, saj se je v času osamosvajanja Slovenija znašla v praznovalni zmedi. Uradno so še veljali vsi jugoslovanski in slovenski državni prazniki, ki pa so bili ideološko in državotvorno večinoma izpraznjeni. V letu 1990 so se uradno praznovali še jugoslovanski prazniki, potem pa so bili ob hudih sporih in nazadnje

⁶⁸ France Bučar: Prehod čez rdeče morje, Mihelač, Ljubljana 1993 str.11.

⁶⁹ Magnetogram 3. seje P RS, 14. maj 1990, APRS.

⁷⁰ Magnetogram 2. seja P RS, 11. maj 1990, APRS.

nekaterih kompromisih šele proti koncu naslednjega leta v parlamentu sprejeti novi. O njih so imeli politiki različno mnenje in se proslav niso udeleževali ali pa so organizirali vsak svoje proslave, kar je s tekom let postala tradicija.

Sicer pa je v začetni fazi po zamenjavi oblasti med pozicijo in opozicijo vladalo precejšnje nezaupanje. Pri nekaterih vladnih strankah je šlo za prepričanje, da morajo *“osamosvojitveni projekt”* izpeljati same, saj naj bi opozicija (večinoma prejšnje družbenopolitične organizacije) osamosvojitvene procese zgolj zavirala. Vendar so bili različni pogledi tudi v vladajoči koaliciji. Zlasti vlada se – soočena z realnim stanjem gospodarske situacije – ni navduševala za radikalne ukrepe. Nove oblasti so se torej soočile z vprašanjem, kako splošno obljubo o vzpostavitvi lastne države tudi uresničiti. Za končno dosego tega cilja je bila seveda nujna osamosvojitve, torej izločitev (bodisi sporazumna *“razdružitve”* bodisi enostranska *“odcepitev”*) Slovenije iz Jugoslavije. V pravnem smislu je to pomenilo najprej prenos ustavnih samostojnosti z zvezne države na slovensko državo, potem pa tudi učinkovit prevzem oblasti.

Nedorečeno stanje je vladi ustrezalo tudi zato, ker je z njim lahko opravičevala slabe gospodarske razmere in drastično znižan standard ter se izgovarjala, da zaradi kaotičnih jugoslovanskih razmer ne more uresničiti predvolilnih obljub o izboljšanju gospodarskega položaja. Opozicija se je predvsem bala, da osamosvojitvena politika ne bi izzvala centra k represivnim ukrepom, opazne pa je bilo tudi precej *“jugonostalgije”* in strahu pred revanšizmom. Zato so bile razmere v skupščini precej napete. Posamezne vladajoče stranke so hotele osamosvojitve pospešiti, zato je prišlo do predloga za sprejetje deklaracije o suverenosti republike Slovenije. Deklaracijo je parlament sprejel 2. julija 1990, bila pa je mešanica političnega in pravnega akta. Deklaracija je razlašala suverenost Slovenije, zahtevala od zveznih organov, da bodo v Sloveniji morali poslovati po njenih zakonih, Slovenija pa bo z ustavnim aktom določila kateri zvezni zakoni v Sloveniji ne veljajo. Parlament naj bi sprejel novo ustavo v letu dni, slovenski delegati pa naj ne bi več sodelovali v zveznem parlamentu. Deklaracija je povzročila nejevoljo pri opozicijskih strankah (ki so jo sicer podprle, da se ne bi zamerile javnosti). Opozicija je vladajoči koaliciji zamerila, ker z deklaracijo ni bila seznanjena, pa tudi sicer je menila da gre zgolj za še en manifestativen proglas, ki nima velike konkretne vrednosti. O deklaraciji se pripravljavci niso posvetovali niti s predsedstvom republike Slovenije (izvoljenem na neposrednih volitvah), ki je pred tem, 25. junija, pripravilo izhodišča za novo ustavo in jih posredovala parlamentu.

Plebiscit

V razmerah stopnjujoče se politične polarizacije je nato pri delu vplivnih politikov in ideologov na obeh straneh začelo prevladovati spoznanje, da izpeljava osamosvojitve ne more biti zgolj projekt enega dela političnih sili ampak nacionalni projekt, da mora oblast – če želi dejansko doseči učinkovito samostojnost – imeti za to podporo večine političnih sil in tudi prebivalstva. Zato je v ospredje znova prišlo vprašanje ustave, ki se je v parlamentu sprejemala z dvotretjinsko večino. Če bi za ustavo glasovala večina poslancev v parlamentu, bi jo potem dali na referendum in ob pozitivnem izidu bi slovenski narod na ta način izrazil jasno voljo, da želi živeti v suvereni državi.

Osnutek nove slovenske ustave je pripravila skupina iz vrst Demosa oz. njegovega Zbora za ustavo še v opoziciji (marca 1990) in ga objavila mesec dni kasneje (aprila). Vendar za sprejetje ustave potem, ko je opozicija prišla na oblast ni bilo velikega navdušenja (ustavo so nato v skupščini pripravljali predstavniki pozicije in opozicije skupaj). Sprejem nove ustave bi namreč pomenil drugačno strukturo državne ureditve, razpust parlamenta in razpis

novih volitev, kar pa ljudem, ki so pravkar prišli na oblast, ni ustrezalo. Poleg tega pa se je vladajoča koalicija tudi znotraj sebe razhajala v mnogih ideoloških in drugih vprašanjih, ki pa bi jih ustava morala zajeti (vprašanje ločitve cerkve od države, vprašanje splava, in še vrsta drugih). Pri delu vladajočih politikov je tudi prevladovalo prepričanje, da se morajo najprej utrditi na oblasti in politično moč podkrepiti s pridobitvijo ekonomskih temeljev (s pomočjo privatizacije in denacionalizacije), šele nato pa naj bi na vrsto prišla "prava" osamosvojitve. Pomemben je bil tudi zunanjepolitični dejavnik: posamezne stranke so v času prehoda v večstrankarski sistem imele podporo tudi v tujini pri sorodnih strankah in te so jih svarile pred odcepitvijo.

Del intelektualcev (sicer piscev ustave) v Demosu je v takih razmerah spoznal, da ustava ne bo sprejeta do 23. decembra 1990, kot so v vrhu Demosa načrtovali in da utegne osamosvojitve zastati, če bo v pravnem smislu vezana samo na sprejem ustave ali celo zgolj zakonodaje. Zato je novembra 1990 oživil idejo o plebiscitu. Plebiscit kot možna pravna rešitev se je sicer pojavljal že v dogovarjanjih z oblastjo spomladi 1989, nato je bil zapisan v programu Demosa iz januarja 1990 pod naslovom Deklaracija o samoodločbi,⁷¹ podobna razmišljanja pa je imela tudi Šinigojeva vlada tik pred koncem mandata, ki je po naročilu skupščine tudi pripravila prve analize.⁷² V skupščini so plebiscit 4. oktobra 1990 predlagali opozicijski socialisti, vendar njihov predlog ni bil sprejet (čeprav plebiscitu načeloma del poslancev ni bil nenaklonjen). Na posebnem sestanku poslancev večinske parlamentarne koalicije 10. in 11. novembra 1990 so Demosovi pisci ustave predlagali, naj bi bil plebiscit 23. ali najkasneje 30. decembra 1990. Vprašanje na glasovalnem lističu naj bi se glasilo: "*Ali naj postane Slovenija na dan tega plebiscita neodvisna in suverena država, ki ni združena v SFRJ?*" (dana je bila tudi alternativa "*na dan razglasitve nove slovenske ustave*"). Tak predlog je bil seveda zelo radikalen, dejansko bi pomenil takojšnjo razglasitev odcepitve (razen v primeru, če bi se ta odložila do sprejetja ustave) in nobene garancije ni bilo, da se bodo federacija in druge republike sploh pripravljene pogajati, prav tako pa ni upošteval morebitne reakcije mednarodne skupnosti.

Predlog za plebiscit je že v vladajoči koaliciji naletel na različne odmeve, vendar je predlagateljem večino strankarskih voditeljev uspelo prepričati. Ugovarjali so zlasti desno usmerjeni nacionalisti, ki so se bali negativnega izida referendumu, saj so menili, da slovenski narod še ni dovolj zrel za tako odločitev. Zato naj bi osamosvojitve izpeljala vladajoča elita, brez preverjanja, ali ima za to večinsko podporo ali ne.

⁷¹ "Svobodne parlamentarne volitve, ki naj bi potekale to pomlad, plebiscit, ki naj bi udeležil narodov pravico do samoodločbe, ter referendum, ki naj bi določil naravo slovenske države in ustave, pa štejemo za neposredne in nujne pogoje, ki naj omogočijo uresničitev naših vrednot in ciljev." Deklaracijo o samoodločbi sta napisala Peter Jambrek in Dimitrij Rupel, objavljena je bila v Delu (18. januar 1990, str. 3), v Novi reviji (letnik 9, št. 95, marec 1990, str. 244 – 246) ter v Jambrek, Ustavna demokracija, str. 196 – 201.

⁷² Skupščina RS je na skupni seji vseh treh zborov dne 8. 3. 1990 sprejela Deklaracijo o urejanju razmerij, ki imajo splošni pomen za Slovenijo. Zadolžila je vlado, naj pripravi projekt konfederalnega položaja v Jugoslaviji. Vladni resorji so nato pripravili gradiva za štiri področja (teoretična utemeljitev, mednarodno-pravni vidik, gospodarski vidik in vojaški vidik. V gradivu o mednarodnopravnem vidiku je med drugim zapisano: "Reprezentativnost pravega državnega in s tem tudi mednarodnega subjekta bi si Republika Slovenija lažje pridobila, oziroma bi ga lahko učinkovito izvajala, če bi akt osamosvojitve oziroma teritorialne suverenosti temeljil na prepričljivem referendumu..." (Republiški komite za mednarodno sodelovanje: Ozemeljska suverenost Slovenije in državne meje SFR Jugoslavije (mednarodno pravni vidiki in problemi)), 13. 4. 1990, Arhiv vlade Republike Slovenije. Gradivo je Šinigojeva vlada obravnavala na svoji zadnji seji in zato na osamosvajanje ni imelo vpliva, čeprav so bili predvideni tudi akti, ki so bili potem ob plebiscitu v skupščini dejansko sprejeti (npr. izjava o spoštovanju človekovih pravic in manjšin) – Zapisnik 260. seje vlade, 26. april 1990, Arhiv vlade Republike Slovenije.

Predlog o plebiscitu je nato postal javen, vlada je pripravila osnutek zakona, vladajoča koalicija pa se je o izvedbi in vsebini plebiscita začela pogajati z opozicijo. Opozicijske stranke plebiscita sprva niso želele. Vladajoči koaliciji so očitali, da je odločitev sprejela sama in da je celo določila datum plebiscita, da torej *“strankarski parlament”* diktira pogoje *“pravemu parlamentu.”* Posredovalno vlogo med strankami je prevzel predsednik predsedstva Milan Kučan. Na sestanku predstavnikov parlamentarnih strank 14. novembra 1990 so se načelno uspeli dogovoriti o izvedbi plebiscita. Sklenili so *“politično premirje”*, ostala pa je odprta še vrsta konkretnih vprašanj. O teh so se predstavniki strank pogovarjali deloma direktno, deloma pa prek poslanskih klubov in ustavne komisije v skupščini, ki je o osnutku zakona razpravljala štirikrat (13. 11. 1990, 21. 11. 1990, 23. 11. 1990 in 6. 12. 1990). Šele tik pred sejo vseh treh zborov skupščine 6. decembra 1990 so stranke dosegle soglasje in podpisale sporazum, za dogovor med njimi pa se je zlasti angažirala Spomenka Hribar. Zakon o plebiscitu je bil sprejet z 203 glasov za, nobenim proti in s štirimi vzdržanimi. Pred glasovanjem pa so posamezni poslanci iz desničarskih vrst, kljub temu, da so njihove stranke podpisale sporazum, še skušale spremeniti sklep, da je plebiscit uspešen, če glasuje zanj večina vseh volilnih upravičencev.⁷³ Pri tem so kritizirali opozicijske stranke, češ da so z vztrajanjem pri tako visokih zahtevi želele plebiscit izničiti. *“Čedalje bolj sem prepričan, da del opozicije s plebiscitom ne misli iskreno. So za plebiscit, niso pa za njegov pozitiven izid... To kar sedaj predlaga opozicija in na žalost, kar je sprejelo tudi predsedstvo in vlada, je po mojem mnenju neodgovorno igrakanje z usodo slovenskega naroda in vseh prebivalcev Slovenije. Predlog, ki ga imamo sedaj pred seboj...vodi do diktata manjšine nad večino. Primer: glasuje 65% volilnih upravičencev. To je lahko dosti realno; to bo pozimi, sneg, stari ljudje, ljudje, ki so odpotovali in še morda kaj drugega. In se 75% ljudi izreče “za” samostojno Slovenijo, vendar to znese 48, 75%. Skratka, ni samostojne Slovenije, je še naprej Jugoslavija...”*, je npr. govoril poslanec Anton Tomažič. Pritrjeval mu je Hubert Požarnik:

“Poglejmo samo, kaj pišejo in govorijo opozicijski poslanci v javnosti. Učinek njihovih nastopov v javnosti je en sam. Z njimi skušajo ustvariti v ljudeh dvome, bojazni, apatijo, malodušje, v skupščini pa skušajo doseči pogoje in merila za izvedbo in uspeh plebiscita, ki realno zmanjšujejo možnosti, da bi tudi uspel... Pozivam poslance opozicije in njihove stranke, da takoj prenehajo s svojim trgovanjem s pesimizmom in širjenjem defetizma v javnosti in da prevzamejo vso odgovornost za njegov neuspeh.” Odgovor opozicije je bil, da sprejema odgovornost za uspešno izvedbo plebiscita (Miran Potrč) in da *“...če nimamo poguma, da verjamemo lastnemu narodu, nismo vredni da sedimo v skupščini, vladi in predsedstvu in lahko vse skupaj spokamo kovčke in gremo domov.”* (Jaša. Zlobec). Plebiscit je kritiziral tudi poslanec jugoslovanske armade Milan Aksentijević, ki je za prebivalce drugih republik, živeče v Sloveniji (večinoma ekonomske emigrante iz obdobja po drugi svetovni, nacionalno mešane in razpršene po raznih industrijskih središčih) zahteval enak status, kot sta ga uživali avtohtoni (in že stoletja strnjeno naseljeni) madžarska in italijanska

⁷³ V končni verziji razglasa vsem volivcem, ki je bila sprejeta, je zapisano, da bo odločitev za samostojno in neodvisno državo Republiko Slovenijo sprejeta, če bo zanjo glasovala večina vseh volivcev; da republika Slovenija kot samostojna država ne bo več združena v zvezno državo SFRJ; da se postopna uresničitev statusa Slovenije uredi z ustavnim aktom za izvedbo ustavne odločitve, sprejete na plebiscitu, z novo ustavo in ustavnim zakonom za uvedbo ustave; da bo Slovenija kot samostojna in neodvisna država lahko sklepala meddržavne pogodbe vključno s konfederalno pogodbo z državami drugih jugoslovanskih narodov; da bo na plebiscitu sprejeta odločitev zavezovala skupščino, da v šestih mesecih sprejme vse potrebne akte in ukrepe, ki so potrebni, da Slovenija prevzame izvrševanje pravic, ki jih je prenesla na organe SFRJ in da hkrati začne pogajanja z drugimi republikami SFRJ o pravnem nasledstvu SFRJ in o bodoči ureditvi medsebojnih odnosov po načelih mednarodnega prava, vključno s pogodbo konfederalne pogodbe.

manjšina.⁷⁴ Tovrstni predlogi so bili zavrnjeni, plebiscit pa je uspel (glasovanja se je udeležilo kar 93,2% volilnih upravičencev, za samostojnost pa je glasovalo 88,2% volilnih upravičencev).

Stališče Evropske skupnosti, ZDA in drugih pomembnih držav do plebiscita je bilo negativno, zato se uradni predstavniki mednarodnih institucij in posameznih držav plebiscita niso udeležili.

Iz "dogovorne ekonomije" v kapitalizem

Zadnja socialistična vlada, Šinigojev izvršni svet, v temelje sistema ni mogel kaj dosti posegati. Skušal je ravnati pragmatično in znotraj obstoječega jugoslovanskega sistema iskati rešitve za slovenske probleme. Eno od perečih vprašanj, s katerimi se je soočal proti koncu svojega mandata je bila srbska gospodarska vojna proti Sloveniji. Po anketi Gospodarske zbornice Slovenije je 229 srbskih podjetij prekinilo odnose s slovenskimi podjetji, zlasti pa je bil prizadet izvoz tekstila, pohištva, bele tehnike, elektro aparatov, kozmetike in živilske industrije.⁷⁵ Slovenska stran je na blokado odgovorila na več ravneh, vendar brez večjih učinkov. Izkušnja s srbsko blokado se je (poleg drugih izkušenj v odnosu s federacijo) izrazila v amandmajih k slovenski ustavi, sprejetimi v slovenski skupščini septembra 1989, ki so pomemben del namenjali ekonomski suverenosti, s čimer se je začel proces osamosvajanja tudi na gospodarskem področju.

Še pred koncem mandata je izvršni svet po nalogu skupščine izdelal projekt uveljavitve konfederalnega položaja Slovenije v Jugoslaviji, čeprav mu je bilo jasno, da se bo s tem problemom ukvarjala nova politična opcija (precej od zapisanih predlogov pa je potem prišlo v osamosvojitvene projekte). V zasluge si je v zaključnem poročilu izvršni svet pripisal, da je s svojim delom "*soustvarjal pravočasen in miren prehod v večstrankarski politični sistem, ki je temelj za novo demokratično upravljanje družbe.*"⁷⁶

Predaja oblasti je res potekala dokaj korektno, novi podpredsednik vlade, zadolžen za gospodarske zadeve dr. Jože Mencinger pa je bil nad zatečenim stanjem zgrožen in vlada ga je v raznih papirjih označevala za "*katastrofalno.*"

Markovićeve gospodarske reforme

Po kolektivnem odstopu zvezne vlade Branka Mikulića 30. decembra 1988 (prvem v zgodovini socialistične Jugoslavije) in nastopu novega premiera Anteja Markovića marca 1989 je stekel resnejši poskus gospodarske reforme.⁷⁷ Marković je s pomočjo zahodnih držav in podporo tujih finančnih institucij do konca leta 1990, ko je predložil reformni program, že dosegel nekaj uspehov, saj se je zunanja likvidnost Jugoslavije popravila, de-

⁷⁴ Vse razprave so citirane oz. povzete po Magnetogramu 11. skupne seje vseh zborov Skupščine Republike Slovenije, 6. 12. 1990, Arhiv Državnega zbora Republike Slovenije.

⁷⁵ Gospodarske krize in Slovenci, str.195.

⁷⁶ Poročilo o glavnih smereh delovanja izvršnega sveta v mandatnem obdobju 1986 – 1990, 5. maj 1990, Arhiv vlade Republike Slovenije, objavljeno v knjigi Od kapitalizma do kapitalizma. Izbrane misli o razvoju slovenskega gospodarstva v XX. stoletju, uredili Neven Borak, Žarko Lazarević in Jože Prinčič, Ljubljana, Cankarjeva založba 1997, str. 549–563.

⁷⁷ Program ekonomske reforme i mere za njeno realizaciju u 1990 godini, objavljeno v knjigi Ekonomska reforma i njeni zakoni, Beograd, Savezo izvršno veće- Sekretariat za informacije, 1990, str. 5–44.

vizne rezerve so dosegle 5,8 milijarde dolarjev, skupen dolg pa je bil z več kot dvajset zmanjšan na 16,2 milijarde dolarjev. Osnovni problem ekonomske politike pa je ostajala hiperinflacija, ki od decembra 1988 do decembra 1989 znašala že okrog 2700%.

Celovit program je Marković predstavil sredi decembra. Program bi moral zagotoviti kar najbolj popolno funkcioniranje tržišča blaga, kapitala in dela, za kar pa bi bilo treba izvesti tudi politične reforme in vzpostaviti pravno državo (med drugim razdelitev oblasti na zakonodajno, izvršno in sodno). Reforma naj bi zagotovila enakopravnost vseh oblik lastnine, opredelila naslovnika lastnine in omogočila transformacijo ene oblike lastnine v drugo.

Čeprav je bil Marković velik optimist, se je zavedal velikih težav, ki so bile tako materialne kot politične narave. Raven družbenega proizvoda Jugoslavije je bila pod 3000 dolarji na prebivalca, velik del družbenega proizvoda pa je šel za odplačevanje obresti od dolgov in glavnice, ni bilo dovolj akumulacije, ki bi jo lahko pridobili le s tujimi vlaganji. Omejitve so bile v gospodarski strukturi, ki je imela velik presežek zaposlenih, nizko produktivnost in je bila zasnovana v glavnem na velikih nefleksibilnih podjetjih, ta pa niso bila zmožna učinkovito spremljati sprememb na svetovnem trgu. Trgovina je popolnoma neprilagojena tržnim osnovam gospodarjenja. Jasno je bilo, da bo nujna likvidacija pomembnega dela podjetij, kar bo za sabo potegnilo povečevanje nezaposlenosti in s tem velike socialne pretrese. Hujše kot gospodarske pa so bile politične ovire. Jugoslavijo je obvladovala ideološko zadržana politična nomenklatura, miselno in eksistenčno vezana na socializem enopartijskega tipa, ki je ohranjala odločilen vpliv na gospodarstvo in ni želela reform, poleg tega pa so bila nacionalna nasprotja že tako zaostrena, da je Jugoslavija kot celota praktično funkcionirala samo še navzven.

Slovenci in Markovičev program

V Sloveniji so imeli na Markovičev program na vseh ravneh veliko pomislov, zlasti kar zadeva koncentracijo pooblastil v Zveznem izvršnem svetu (ZIS) in v Narodni banki Jugoslavije (NBJ). V programu so tudi videli možnost za organizirano, zavestno in načrtno prerazporejanje vseh notranjih in še večjega (dodatnega) dela zunanjih dolgov. Jasno je bilo, da se dolгови od dejanskih dolžnikov ne dajo izterjati in da bodo glavno breme nosili plačilno sposobni, to je razvitejši del države. Ker je bilo temeljno načelo financiranja federacije po kriteriju deleža v družbenem proizvodu oz. narodnem dohodku preneseno tudi na pokrivanje dolgov in izgub, je bilo jasno, da bo s tem večje breme za reformo padlo na najbolj razvite. Med pripombami na Markovičev program iz Slovenije so bila tudi mnenja, da ne bo zmožni zagotoviti neodvisne vloge Narodne banke Jugoslavije, da ohranja državni monopol nad devizami, da v programu niso definirani vsi učinki, in da je zato temeljni cilj, to je popolna ustavitev inflacije, težko dosegljiv, zaradi mnogih odprtih ali šibkih točk pa je uspeh programa nejasen.⁷⁸

Ekonomisti so (nekaj kasneje) izražali dvom tudi v konkretne Markovičeve poteze, zlasti spektakularno uvedbo t.i. konvertibilnega dinarja, ker se jim je tečaj zdel v odnosu do nemške marke prenizek. Kljub vsem pripombam je slovenska skupščina Markovičev program sprejela, vendar s pripombo, da se bo program lahko uresničil le v razmerah doslednega spoštovanja ustavnosti in zakonitosti ter v atmosferi razuma in zaupanja v njegove nosilce:

⁷⁸ Narodna banka Slovenije, Mnenje k programu ekonomske reforme i mere za njeno realizacijo u 1990 godini, ZIS, Beograd, 16. 12. 1989. Podobna ali še bolj kritična stališča so izražali Gospodarska zbornica Slovenije, vlada in posamezni ekonomski strokovnjaki.

“Skupščina SR Slovenije ugotavlja, da je sprejemanje in izvajanje predlaganega programa zadnja prilika, da se v okviru institucij sistema in veljavnih zakonov v Jugoslaviji oblikujejo skupna izhodišča za reševanje jugoslovanske krize. Nesprejem ali neuspešnost programa terja od pristojnih organov v SR Sloveniji pripravo konkretnih predlogov za zagotovitev politične in ekonomske suverenosti SR Slovenije in njen razvoj.”⁷⁹

Markovičev ekonomski program je v osnovi temeljil na restriktivni denarni in davčni politiki, liberalizaciji cen in trga, omejevanju rasti plač in na fiksnem tečaju. Kljub temu da je imel podporo mednarodnih finančnih organizacij in zahodnih vlad, je zaradi kaotičnih Jugoslovanskih razmer in nasprotovanju že jeseni leta 1990 njegov program propadel.

Ekonomska politika Demosa: privatizacijski spopadi in osamosvajanje

S podporo Markovičevemu programu je nekaj časa kljub dvomom nadaljevala tudi Demosova vlada. Od Markovića je junija 1990 zahtevala, da devalvira dinar, na kar pa ta (zaradi tedaj visokega pritoka deviz, psiholoških in drugih razlogov) ni pristal. Zvezna vlada je precenjeni dinar v razmerju 1:9 devalvirala šele januarja 1991. Razmere pa so se nato hitro spremenile in devizni trg je že jeseni 1990 nehal funkcionirati (vlada je najprej omejila nakup deviz, nato pa ga je ukinila). Od oktobra dalje je slovenska vlada Markovičev program nehala podpirati oz. se mu je skušala izogibati na legalen način. Oktobra so se namreč zaradi zasedbe štaba TO v Ljubljani s strani JLA močno zaostriale razmere med Slovenijo in federacijo, ljudje pa so začeli množično dvigovati devize, ta trend pa se je po plebiscitu novembra 1990 še stopnjeval.⁸⁰ Po ocenah vodilnega slovenskega makroekonoma in tedanjega podpredsednika vlade dr. Jožeta Mencingerja je Jugoslavija ekonomsko nehala obstajati v drugi polovici leta 1990. Zato so se poleti 1990 začela razmišljanja o možnostih denarne osamosvojitve Slovenije (prvo besedilo je napisal Sveto Kobal), oktobra pa so se štirje ministri z gospodarskega področja (Maks Bastl, dr. Marko Kranjec, dr. Jože Mencinger, Izidor Rejc) in predsednik vlade Lojze Peterle dogovorili za tiskanje slovenskega denarja. Prvi zasilni bankovci (tiskani v Sloveniji) so bili pripravljeni že decembra, vendar je denar (v novi obliki kot tolar) zaradi vrste okoliščin (tudi vojne) prišel v obtok šele po dejanski osamosvojitvi, oktobra 1991 (vmes je maja 1991 kot zasilni ukrep slovenska vlada uvedla tudi “slovenski eku” – seku, ki pa potem ni zaživel). Sicer pa je Slovenija v času, ko je Mencinger vodil ekonomski del vlade, v odnosu do zvezne vlade ravnala relativno pošteno tudi potem, ko je ni več podpirala: od zvezne vlade je zahtevala ukrepe, ki so se ji zdeli nujni in vnaprej napovedala, kakšne ukrepe za zaščito slovenskega gospodarstva bo sama sprejela, če zvezna vlada njenih predlogov in zahtev ne bo upoštevala. Na drugi strani pa je Marković številne slovenske ukrepe toleriral, tudi v prepričanju, da se bodo kasneje uveljavili v vsej Jugoslaviji. Mencinger sam v dogovarjanju z zvezno vlado tudi ni hotel podpisati ničesar, za kar ni bil prepričan, da bo mogel uresničiti, medtem ko je bil njegov naslednik dr. Andrej Ocvirk glede tega precej manj občutljiv.

Dokončen razpad jugoslovanskega finančnega sistema je pomenil “vdor” srbskih oblasti v jugoslovanski bančni sistem konec leta 1990. S pomočjo srbskih bank si je Srbija od Narodne banke Jugoslavije “sposodila” 1,4 milijarde dolarjev (polovico načrtovanih skupnih kreditov iz primarne emisije za vse jugoslovanske banke v letu 1991). “Tehnično” je

⁷⁹ Od kapitalizma do kapitalizma, str. 200.

⁸⁰ Razgovor pisca z dr. Jožetom Mencingerjem, 26. 6. 1998.

bila stvar izpeljana tako, da so srbske banke obvezne rezerve, dodeljene s strani NBJ, ki bi jih zaradi stabilnosti sistema morale držati oz. dajati v obtok po navodilih NBJ, spremenile v kredite za srbske institucije in podjetja (v Srbiji je bil tedaj predvolilni čas in Milošević je potreboval denar za pokojnine in plače), s tem pa se je močno povečala količina denarja v obtoku. Marković je sicer nato zahteval, da Srbija denar vrne NBJ, ni pa sprejel nobenih konkretnih ukrepov, da bi se to res zgodilo.

Slovenska gospodarska politika se je začela spreminjati po zmagi Demosa na volitvah marca 1990. Program nove vlade je izhajal iz dolgoročnih ukrepov in iz tedanjih razmer, ki jih je nova vlada ocenila zelo kritično: *“Počasno zmanjševanje produkcije, ki po desetletni stagnaciji traja že od sredine preteklega leta, se je v začetku letošnjega leta prevesilo v hiter padec. V naslednjih mesecih moremo pričakovati zlom slovenskega gospodarstva, propad posameznih delov, množico stečajev, desettisoče brezposelnih in socialne stiske.”*, je bilo zapisano v programskih usmeritvah novega Demosa vlade.⁸¹ Vlada je ocenjevala, da je družbena lastnina prešla v *“last”* posameznikov, ki jim je politična pripadnost in ne strokovnost omogočila vodilna mesta v gospodarstvu, da je *“velika uspešnost”* slovenskega gospodarstva samoljubna utvara, da je uspešnejše le v primerjavi z drugimi socialističnimi gospodarstvi, ne pa z evropskimi. Čeprav so možnosti za prehod v sodobno tržno gospodarstvo večje kot pri drugih socialističnih državah, pa se krizi ne bo mogoče izogniti. Kar zadeva jugoslovanski okvir, je vlada menila, da je slovensko gospodarstvo sposobno za življenje brez jugoslovanskega, vendar bi bila cena prekinitve gospodarskih tokov visoka.

Gospodarsko osamosvajanje so vodilni ekonomisti zaradi močne navezanosti slovenskega gospodarstva na jugoslovanski trg načrtovali dolgoročno in s previdno zadržanostjo, rešitev pa po pričevanju dr. Jožeta Mencingerja hkrati z ustvarjanjem normalnega ekonomskega sistema iskali predvsem v okviru asimetrične federacije ali konfederacije.

Vladnemu programu sta glavni pečat dala podpredsednik vlade dr. Jože Mencinger in finančni minister dr. Marko Kranjec. Mencinger je izhajal iz keynesijanskega modela, poudarjal je socialno noto tržnega gospodarstva, pri privatizaciji pa se je precej naslonil na Markovičev model, ki je tedaj že doživljal kritike.⁸² Različna podjetja naj bi iskala različne rešitve, privatizacija in denacionalizacija naj bi se izpeljali postopoma. Mencinger je bil proti skladom in zastonjski delitvi certifikatov, osnovni namen privatizacije naj bi bila dokapitalizacija, ne pa delitev. Menil je tudi, da je treba breme tranzicije in gospodarskega osamosvajanja prerazporediti na premožnejše sloje prebivalstva.⁸³ Mnogi novi politiki se s takšno usmeritvijo niso strinjali. Zato so sprva predvsem v Demosu, nato pa tudi v vladi, v zvezi s finančno in gospodarsko politiko potekala tudi močna notranja trenja. Od Mencingerja so zahtevali, da odstavlja *“rdeče”* direktorje in mu nato očitali, da jih ščiti, ker tega ni počel, nekateri vplivni Demosovi politiki pa so tudi menili, da ni preveč zagret za osamosvajanje. Glavna razhajanja so se pojavila zaradi privatizacije, kjer je obstajalo več modelov, na koncu pa je prišlo do konflikta med t.i. Mencingerjevim modelom in modelom dr.

⁸¹ Programske usmeritve Izvršnega sveta Skupščine republike Slovenije, 22. maj 1990, Arhiv vlade Republike Slovenije.

⁸² Dr. Mencinger je za podpredsednika vlade prišel kot kandidat Socialdemokratske stranke in za nekakšno uravnoteženje z ministri iz vrst Slovenske demokratične zveze, ki jih je bilo po mnenju drugih Demosovih strank preveč (sicer je na to mesto močno pretendiral tudi mag. Marjan Cerar). Mencinger je svojo kandidaturo pogojeval s tem, da mesto finančnega ministra prevzame dr. Kranjec (Razgovor pisca z dr. Jožetom Mencingerjem, 26. 6. 1998).

⁸³ Dr. Jože Mencinger, podpredsednik IS za gospodarstvo: Okviri gospodarske politike v letu 1991, 5. februar 1991, Arhiv vlade Republike Slovenije.

Jeffreya Sachsa. Dr. Jeffery Sachs je v stik s slovensko vlado prišel s posredovanjem dr. Janeza Drnovška konec leta 1990, nato pa ga je vlada najela kot svetovalca.⁸⁴

Sachs je izhajal iz stališča, da se morajo vsi glavni ekonomski ukrepi izvesti sočasno. Denarno neodvisnost naj bi dosegli z vzpostavitvijo nujnih finančnih institucij in zamenjavo slovenske valute (takrat se je govorilo še o lipi), pri čemer je Sachs (v nasprotju s Kranjcem in Mencingerjem) vztrajal pri fiksnem tečaju nove valute. Zamenjane dinarje naj bi po njegovem enostavno porabili za financiranje slovenskih obveznosti v zveznem proračunu. Država naj bi hkrati izvedla gospodarsko rekonstrukcijo, sanacijo bančnega sistema, privatizacijo in finančno ozdravitev slabih podjetij. Privatizacija bi hkrati zajela največja podjetja (to je taka z več kot petsto zaposlenimi) in naj bi se izvedla po enakem modelu za vse, vendar naj bi tekla po dveh tirih: po enem za zdrava podjetja in po drugem za slaba (ta bi bila razdeljena v tri različne skupine: taka, ki gredo v stečaj, taka, ki se rekonstruirajo, in taka, ki določen čas *“mirujejo”*). Glavni titular družbene lastnine bi postala država, ki bi v prehodnem obdobju tudi imenovala direktorje oz. upravne odbore. Notranji odkup bi bil omejen, delavci in management bi lahko pokupili največ 15% delnic, vendar brez glasovalne pravice. Vse druge delnice bi bile dane Skladu za razvoj, ta pa bi jih plasiral dalje v Pokojninski sklad (15 do 20%), Ljubljansko banko in njene podružnice (5 do 10%) in razne investicijske družbe oz. fonde (štiri do pet, ki bi jih ustanovile domače ali tuje investicijske skupine), v katerih bi svoje deleže dobili vsi Slovenci. Takšen sistem bi po Sachsovem mnenju onemogočil, da bi stare managerske strukture dobile legalno kontrolo v vseh večjih podjetjih, politično pa bi bil za oblasti zelo ugoden, saj bi jim brezplačna delitev delnic (okrog 30% v največjih podjetjih) dvignila popularnost. Okrog 25% delnic bi Razvojni sklad prodal tujim in domačim investitorjem. V največjih podjetjih bi tako na koncu imeli kontrolo predstavniki države, bank, raznih skladov in pokojninskega sklada, ne pa notranji delničarji.⁸⁵

Sachs je bilo veliko do tega, da vsaj v eni državi pokaže uspešnost svojega modela, saj je doživljal neuspehe v drugih postsocialističnih državah, Slovenija pa je bila kot majhna in relativno razvita mnogo bolj obvladljiva in zato primerna za *“eksperiment.”* Sachsova ekipa se je celo odrekala honorarju (čeprav so stroški za njegovo delo slovensko vlado kljub temu stali nekaj sto tisoč dolarjev). Njegov model je bil blizu prizadevanjem dela Demosove koalicije, ki je želel (podobno kot se je to zgodilo na Hrvaškem in v nekaterih drugih postsocialističnih državah) politično oblast izkoristiti tudi za prevzem oblasti nad gospo-

⁸⁴ Poleg Sachsa je imel predsednik vlade Alojz Peterle tudi sam ekipo svetovalcev iz emigrantskih krogov (dr. Jože Bernik, dr. Marko Kremžar, dr. Boris Pleskovič), ki se je s privatizacijo ukvarjala brez vednosti gospodarskega dela vlade. Sachsova skupina in gospodarski del vlade sta se v začetku leta 1991 večkrat sestala, vendar je med obema skupinama začelo prihajati do razhajanj. Sachs je potem reagiral s posebnim pismom Mencingerju, Kranjcu, Drnovšku in Pleskoviču 21. marca 1991, potem ko je bil zakon o privatizaciji v parlamentu že v drugem branju in zahteval pojasnila, zakaj njegova stališča niso upoštevana. 16. aprila je nato prišlo v vili Podrožnik do sestanka Sachsa, Bernika, Kremžarja in Mencingerja, ki pa ni dal rezultata. Lojze Peterle je nato člane vlade na 75. seji 17. 4. 1991 obvestil o različnih pogledih Sachsa in Mencingerja (Mencinger je bil tedaj na službeni poti v Luksemburgu) in jim naslednji dan, 18. aprila dostavil Sachsov projekt. O Sachsovem modelu je razpravljalo tudi vodstvo Demosa. Sachs je še isti dan kot je bila seja vlade članom vlade predstavil svoj projekt, 19. maja pa je o svojih pripombah na Mencingerjev model privatizacije in denacionalizacije govoril tudi v skupščini. Mencinger je po vrnitvi napisal odstopno izjavo. Bučar, Janša, Rupel in Bavčar, malo manj zagreto pa tudi Pučnik so ga skušali prepričati, naj odstop umakne, vendarje vztrajal in 22. aprila je Peterle njegov odstop sprejel. Za njim je odstopil tudi dr. Marko Kranjec, skupščina pa je oba odstopa sprejela 8. maja 1991.

⁸⁵ A program for Economic Sovereignty and Reconstructing of Slovenia, A proposed Policy Framework, March 21. 1991, Arhiv vlade Republike Slovenije. V slovenskem jeziku je ta dokument objavljen v knjigi *Od kapitalizma do kapitalizma*, str. 628–640.

darstvom (čemur Mencinger ni bil naklonjen) in čim bolj širokogrudno in v naravi vrniti nacionalizirano premoženje. O tem je vodstvo Demosa razpravljalo na več sestankih.

Po Mencingerjevem odstopu je pri privatizaciji po številnih kompromisih in dopolnilih zakona na koncu prevladal neke vrste vmesni model med Mencingerjevim in Sachsovim (deloma tudi zato, ker Sachsove zamisli o enkratni ne pa postopni izvedbi privatizacije realno ni bilo mogoče uresničiti, proces osamosvajanja pa je bil odvisen od konkretnih razmer in se ni mogel izvesti po zamišljenem idealnem modelu). Drugače pa je bilo z denacionalizacijo, kjer je bil sprejeti zakon precej bliže modelu, ki ga je zagovarjal desni spekter Demosove koalicije.

Proces osamosvajanja na gospodarskem področju je konec leta 1990 in v prvih mesecih leta 1991 sicer precej zastajal in je bil podrejen vprašanju lastninjenja in denacionalizacije. Še 5. junija 1990 je novi finančni minister Dušan Šešok poslance in javnost močno razburil s trditvijo, da se bo Slovenija normativno sicer osamosvojila, dejanske osamosvojitve pa še dolgo ne bo. Zaradi kritik na račun predsednika Peterleta, da se vlada preveč lagodno pripravlja na osamosvojitve, je bil nekaj pred tem, sredi aprila, imenovan projektni svet, ki je začel pripravljati integralni projekt osamosvojitve. Projekt je bil sestavljen iz štirinajstih delov (razdruževanje, gospodarski sistem, gospodarski odnosi s tujino, finančne povezave s tujino, zunanje zadeve, sodelovanje z republikami, preskrba, infrastruktura, industrija, meje, obramba, zakonodaja, mediji, razno). V projektne svet in v zvezi z njim so potekali ostri politični boji, vendar se je metoda izkazala za uspešno, saj je povezala delo ministrstev in ga pospešila tam, kjer je zastajalo. Projektne svet je formalno vodil najprej Lojze Peterle kot predsednik vlade, dejansko pa Igor Bavčar, ki je nato vodenje prevzel tudi formalno, v njem so bili ministri ključnih resorjev, za koordinacijo je skrbela Olga Jakhel⁸⁶

Glavne značilnosti družbenih sprememb v osemdesetih

Politične in družbene spremembe v osemdesetih letih so se dogajale v kontekstu globalne krize komunizma, razpadanja bipolarne delitve sveta, razpadanja Sovjetske zveze in globoke politične, mednacionalne in ekonomske krize v Jugoslaviji. Brez zunanjih sprememb bi se procesi poimenovani "*slovenska pomlad*" verjetno končali s porazom alternativnih gibanj in prisilnim odhodom reformističnih oblasti v Sloveniji s političnega prizorišča.

Posebnost slovenskih razmer je bila, da je bil politični prostor zaradi bolj demokratične (samoupravne) oblike socializma bolj odprt za kroženje idej in srečevanje oblasti in opozicije kot je to značilno za vzhodnoevropske države, obstajale pa so tudi "*vmesne*" organizacije, ki so omogočale neke vrste most med opozicijo in oblastjo (ZSMS, SZDL) ali pa srečevanja predstavnikov enih in drugih ob strokovnih vprašanjih (strokovna društva kot so Društvo slovenskih pisateljev, Sociološko društvo, Politološko društvo, na specifični način tudi Marksistični center CK ZKS). Nekatera društva so pred nastankom strank predstavljala neke vrste nadomestek za stranke.

Do srede osemdesetih let se je v obliki raznih alternativnih gibanj razvila močna civilna družba, ki je imela pionirsko vlogo pri procesih demokratizacije v Sloveniji. K širjenju

⁸⁶ 26. junija 1991 je bil Projektne svet razpuščen in nato avgusta znova oživljen, deloval je do konca leta 1991, po mednarodnem priznanju Slovenije je z delovanjem prenehal, čeprav formalno ni bil ukinjen (razgovor z Olgo Jakhel 17. 4. 1997, Kronika dela na integralnem projektu osamosvojitve Slovenije, poročila ob posameznih fazah izvajanja projekta in druga gradiva v zvezi s projektom, osebni arhiv Olge Jakhel).

svobode javne besede je veliko prispeval tisk, zlasti mladinski (revija Mladina) in študentski ter opozicijske revije.

Od srede osemdesetih let dalje sta se procesa demokratizacije družbe in nacionalne emancipacije tesno prepletala. Pobudo pri artikuliranju nacionalnega programa je imela intelektualna opozicija zbrana okrog raznih revij, zlasti Nove revije.

V drugi polovici osemdesetih let je v zvezi komunistov prevladala reformistična struja, ki je postopoma prevzemala ideje opozicije. Dejavnost opozicije je skušala zavarovati pred posegi beograjskih oblasti (ter s tem zaščititi tudi sebe), hkrati pa uresničiti temeljne točke nacionalnega programa, ki se je tako pri opoziciji kot v odnosu do Jugoslavije v glavnem ustalil pri zahtevi po konfederativnem statusu Slovenije. Taka politika je omogočila mehek prehod iz enostrankarskega v večstrankarski sistem in postopne priprave na osamosvojitve.

Oblast se je ravnala po načelu legalitete (upoštevanja veljavne zakonodaje in uveljavljanja sprememb zgolj na osnovi sprejetih novih pravnih aktov). Opozicija je sicer oblastem oporekala legitimnost (ne pa tudi legalnost), vendar je to načelo (razen nekaj izjem ob procesu proti četverici) v svoji dejavnosti upoštevala. To je omogočilo vzpostavitev dokaj transparentnih pravil igre.

Z nastankom strank je začela izginjati civilna družba, ki je največjo moč pokazala v času dejavnosti Odbora za varstvo človekovih pravic. Opozicijske stranke so se sicer povezale v predvolilno koalicijo, vendar je njihova heterogenost ostala in ni prišlo do dominacije ene politične opcije kot npr. na Hrvaškem s Hrvatsko demokratsko zajednico (HDZ). Oblast (nekdanje družbenopolitične organizacije), se ni povezala (kot npr. v Srbiji, kjer sta se zveza komunistov in SZDL združili v socialistično stranko) in tudi ni skušala razbiti opozicije, čeprav je za to imela na voljo sredstva.

Rezultati volitev so vzpostavili krhko ravnotežje, ki je tako oblast kot opozicijo sililo v sodelovanje in iskanje kompromisov. To je bilo pozitivno, saj so stranke zmogle enotnost v ključnih trenutkih osamosvajanja. Negativna plat tega razvoja pa se je pokazala po osamosvojitvi, ko so stranke svoje interese začele postavljati pred nacionalne, kar je v devetdesetih letih pripeljalo do partitokracije, ki (podobno kot v Italiji) postala ena od temeljnih značilnosti slovenskega političnega dogajanja.

Summary

Slovenes in the 1980s

Božo Repe

Political and social changes in the 1980s occurred amidst the global crisis of communism, the disintegration of the bipolar division of the world, the disintegration of the Soviet Union, and a deep political, national and economic crisis in Yugoslavia. Had these changes not occurred, the so-called "Slovene Spring" would have ended with the defeat of the alternative movements and a forced leaving of the reformist Slovene government from the political arena. What was specific for the circumstances in Slovenia was that due to a more democratic (self-managing) form of socialism its political space was more open for new ideas and for the dialogue between the official government and the opposition than in other East European countries. There were also the so-called "middle" organisations which formed a bridge between the opposition and the government (ZSMS/Slovene Socialist Youth Union, SZDL/Slovene Union of the Working People). Representatives of both sides also met in professional associations such as the Slovene Writers' Association, the Political Society, even the Marxist Centre of the Slovene Communist Association Central Committee. In the period before the formation of other parties some of these associations represented a kind of substitute for parties which were established later on.

By the middle of the 1980s Slovenia had a strong civil society consisting of different alternative movements which played a pioneer role in the process of democratisation in Slovenia. Printed media, especially *Mladina*/Youth, a periodical for the young, as well as student publications and periodicals of the opposition greatly contributed to the propagation of the idea of free speech. From the middle of the 1980s the processes of the democratisation of the Slovene society and the national emancipation were closely intertwined. The national program was initiated by the intellectual opposition associated with different periodicals, especially with *Nova revija*/New Magazine. In the second part of the 1980s the reformist orientation prevailed in the Slovene Communist Party which gradually took into account the ideas of the opposition. It tried to protect the activities of the opposition (hereby protecting itself as well) from the Yugoslav authorities in Belgrade, and at the same time accomplish the basic goals of the national program which was mainly centred on the demand of the confederal status of Slovenia within the state of Yugoslavia. Such politics enabled a soft transition from the one-party to the multiparty system and a gradual preparation to secede from Yugoslavia.

The authorities respected the principle of legality (acting upon the currently valid legislation and introducing changes only on the basis of the adopted new legislation). Save for certain exceptions during the trial against the Ljubljana Four the opposition allowed for this principle in its activities even though it opposed the legitimacy (but not the legality) of the Slovene authorities. This enabled the formation of clear, unequivocal rules of the game.

The appearance of new parties caused the disappearance of the civil society which exhibited its greatest strength during the activities of the Protection of Human Rights Committee. Even though oppositional parties formed a pre-election coalition, they remained heterogeneous. Unlike Croatia with its Croatian Democratic Union/HDZ, Slovenia experienced no domination of only one political option. Nor did the Slovene authorities of the time (former socio-political organisations) form a union (which occurred in Serbia where the Communist Union and the Socialist Union of the Working People united into the Socialist Party), trying to break the opposition, even though they had the necessary means to do so.

Election results restored a fragile balance which forced the government and the opposition alike to co-operate and to look for a compromise. This enabled the parties to act in unison in the key moments of secession from Yugoslavia. The negative side of this development emerged after Slovenia's independence when parties started to place their own interests before the national ones, which led to *partitocratization*; like in Italy, this became one of the basic characteristics of the political scene in Slovenia.